

ભૂગોળ-ભાગ ૧ લો.

મુંબઈ ઈલાકો અને હિંદુસ્તાન.

ગુજરાતી ત્રીજા અને ચોથા ધોરણ તથા
અંગ્રેજી પહેલા ધોરણ માટે.

રચનાર અને પ્રકાશક,

રતનજી ઝવેરચંદ શાહ.

આસિ. માસ્ટર, બાવસિંહજી હાઇસ્કૂલ-પોરબંદર.

(સર્વ હક સ્વાધીન)

આવૃત્તિ પહેલી.

સંવત ૧૯૮૦.

પ્રત, ૧૦૦૦

સર્ત ૧૯૨૪

કિંમત ૬ આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજગતી કૉપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૨૫૯ વર્ગીક

પુસ્તકનુ નામ ઇતિહાસ - ભારતીય

વિષય મ ૩૪:૮૪૬.૨.૨

ભૂગોળ-ભાગ ૧ લો.

મુંબઈ ઈલાકો અને હિંદુસ્તાન.

ગુજરાતી ત્રીજા અને ચોથા ધોરણ તથા
અંગ્રેજી પહેલા ધોરણ માટે.

રચનાર અને પ્રકાશક,
રતનજી ઝવેરચંદ શાહ.
આસિ. માસ્તર, ભાવસિંહજી હાઈસ્કૂલ-પોરબંદર.

(સર્વ હક સ્વાધીન)

આવૃત્તિ પહેલી.

સંવત ૧૯૮૦.

પ્રત ૧૦૦૦.

સને ૧૯૨૪.

કિંમત ૬ આના.

પ્રસ્તાવના

અમદાવાદ

૧૯૨૫

પરમાત્માની અનંત કૃપાના પ્રતાપે આ લઘુ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો યોગ આવ્યો છે. મારા પ્રયાસનું માન પોરબંદર રાજ્યના કેળવણી ખાતાને અને તેના ચીફ એજ્યુકેશનલ ઓફીસર મે. હીરજીભાઈ ફરામજી માર્કર સાહેબને ઘટે છે. આ ભૂગોળ પોરબંદર રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓમા ટેકસ્ટ બુક તરીકે મંજૂર થઈ છે. આથી વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ દૂર થશે તો મારો પ્રયત્ન સફળ થયેલો માનીશ.

પોરબંદર.
તા. ૧-૧-૧૯૨૪.

}

રતનજી ઝવેરચંદ શાહ.

અમદાવાદ—સલાપોસરોડ,
શ્રી "ડાકમંડ ન્યુબિલી" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમા
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યો.

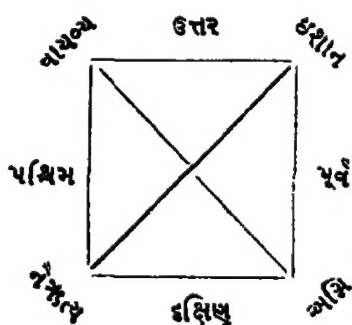
ભૂગોળ-ભાગ ૧ લો.

મુખ્ય ઇલાકો અને હિંદુસ્તાન.

ભૂગોળ એ 'ભૂ' તથા 'ગોળ' એ બે શબ્દો મળીને થયેલો છે. ભૂ એટલે પૃથ્વી અને ગોળ એટલે ગોળો, અર્થાત પૃથ્વી જે ગોળ છે તેના સંબંધનું જ્ઞાન આપનાર શાસ્ત્રને ભૂગોળ શાસ્ત્ર કહે છે.

દિશાઓ અને ખુણાઓ.

દિશાઓ ચાર છે પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ. જે દિશામાં સૂર્ય સવારે ડગે છે, તેને પૂર્વ દિશા કહે છે. જે દિશામાં સૂર્ય સાંજે આગમે છે તેને પશ્ચિમ દિશા કહે છે. પૂર્વ દિશા તરફ મોં રાખીને ઉભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ જે દિશા આવે તેને ઉત્તર દિશા કહે છે, અને જમણા હાથ તરફ જે દિશા આવે તેને દક્ષિણ દિશા કહે છે.

ખુણાઓ—ચાર છે. ઇશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્ય.

ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેના ખુણાને ઇશાન કહે છે. દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેના ખુણાને અગ્નિ ખુણો કહે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના ખુણાને નૈઋત્ય ખુણો કહે છે. ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના ખુણાને વાયવ્ય ખુણો કહે છે.

વ્યાખ્યાઓ.

જમીનના વિભાગોની વ્યાખ્યાઓ.

ગામ—જે ભાગની અંદર ઘણા ઘરોનો જથ્થો તથા નાની નાની દુકાનો આવેલી હોય પણ મુખ્ય બજાર ન આવેલી હોય તેને ગામ કહે છે.

ઠરખો—જેની અંદર ગામના કરતા વધારે ઘરો, વસ્તી તથા બજાર હોય તેને ઠરખો કહે છે.

શહેર—કર્યા કરતા જેમાં વસ્તી વધારે હોય, જ્યાં સારા વ્યાપાર ચાલતો હોય તથા ધોરી રસ્તાઓ અને મોટા મોટા ઘરો હોય તેને શહેર કહે છે.

તાલુકો—ઘણા ગામોનો એક જથ્થો હોય તેને તાલુકો અથવા પરગણું કહે છે.

જિલ્લો—ઘણા તાલુકા મળી જે ભાગ થાય છે તેને જિલ્લો કહે છે.

પ્રાંત—ઘણા જિલ્લા મળી જે ભાગ બને છે તેને પ્રાંત કહે છે.

ધલાકો—ઘણા પ્રાંત મળીને જે ભાગ બને છે તેને ધલાકો કહે છે.

એજન્સિ—દેશી ગજવોના જથ્થા પાડી તેના ઉપર અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ હોય તેને એજન્સિ કહે છે.

દેશ—ખડના જે ભાગમાં અમુક પ્રજા કે અમુક લોકોની વસ્તી રહે છે તે ભાગને દેશ કહે છે.

ખંડ—ઘણા દેશો મળી થએલા જમીનના ભાગને ખંડ કહે છે.

પૃથ્વી—ખંડો મળીને પૃથ્વી થાય છે.

દાપુ—જમીનના જે ભાગની ચારે બાજુએ પાણી હોય, તેને બેટ, દાપુ અથવા દ્વીપ કહે છે.

ભૂશિર—જમીનની અણી લાખી ચઢને સમુદ્રમા ગએલી હોય તેને ભૂશિર કહે છે.

કુંગર—સપાટ જમીન કરતા જે ઠેકાણે વધારે ઉંચા ટેકરા આવેલા હોય તેને કુંગર કહે છે.

પર્વત—કુંગર કરતા ધણા ઉંચા ટેકરા હોય તેને પહાડ કે પર્વત કહે છે.

શિખર—પર્વતના સૌથી ઉંચા ભાગને શિખર કહે છે.

દ્વીપકલ્પ—જે ભાગની ત્રણ બાજુએ પાણી હોય અને એક બાજુએ જમીન હોય તેને દ્વીપકલ્પ કહે છે.

જવાળામુખી—જે પર્વતના મથાળેથી ધુમાડો, રાખ અને ઉનો રસ નીકળે છે તેને જવાળામુખી કહે છે.

રણુ—જે જમીનમાં ધણા ગાડ સુધી રેતી હોય તથા જ્યાં ઝાડ અને પાણી હોતું નથી તેને રણુ કહે છે.

કિનારો—દરિયા, નદી કે સરોવરની પાસે આવેલી જમીનને કિનારો કહે છે.

બંદર—મેાટી નદી કે દરિયા કાંઠે આવેલું સહેર કે જ્યાંથી માલ ઉતરે છે અને ચડે છે તેને બંદર કહે છે.

ખીણુ—પર્વત કે કુંગરની વચ્ચેની જગ્યાને ખીણુ કહે છે.

દોઆબ—બે નદીઓ વચ્ચે આવેલા પ્રદેશને દોઆબ કહે છે.

સંયોગી ભૂમિ—જમીનના બે મોટા ભાગને સાધનારા જમીનના નાના ભાગને સંયોગી ભૂમિ કહે છે.

પાણીના વિભાગની વ્યાખ્યાઓ.

સમુદ્ર—ખારા પાણીના મોટા ભાગને સમુદ્ર કહે છે.

મહાસાગર—સમુદ્ર કરતા ખારા પાણીના મોટા ભાગને મહા-સાગર કહે છે.

સરોવર—જેની ચારે બાજુએ જમીન હોય અને વચ્ચે પાણી હોય તેને સરોવર કહે છે.

અખાત—સમુદ્રની અણી જમીનમાં ગએલી હોય તેને અખાત કહે છે.

ઉપસાગર—પહોળા મ્હોઢાના અખાતને ઉપસાગર કહે છે.

સામુદ્રધુની—પાણીના એ મોટા ભાગને સાધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કહે છે.

નદી—મીઠા પાણીનો પ્રવાહ ડુગર કે પર્વતમાથી નીકળી સમુદ્ર કે સરોવરને મળે છે તેને નદી કહે છે.

શાખા—મોટી નદીમાથી પાણીનો શટો નીકળી નાની નદીની માફક વહે છે તેને તે નદીની શાખા કહે છે.

મુખર્ષ ઇલાકો.

સીમા—ઉત્તરે બલુચીસ્તાન, પંજાબ, અને રજપુતસ્તાન છે. પૂર્વે મધ્ય પ્રાત અને નિજમનું રાજ્ય છે. દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો અને મહેસુર છે, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

વસ્તી—આ ઇલાકાની કુલ વસ્તી આશરે પોણા ત્રણ કરોડની છે. તેમાં ગાયકવાડી રાજ્યની ૨૧ લાખ, ખાલસા મુલકની એક કરોડ ૯૬ લાખ, અને દેશી રાજ્યોની ૭૫ લાખ છે. આ ઇલાકાની મુખ્ય વસ્તી હિંદુ, મુસલમાન, તથા પારસી છે. વસ્તીનો પોણો ભાગ હિંદુ છે. મુસલમાનો વસ્તીના ચોથા ભાગ જેટલા છે. આ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી, ચાહુદી વગેરે કેમો છે.

ધર્મ—આ પ્રજાકામા મુખ્ય ધર્મો હિંદુ ધર્મ, ખ્રિસ્તામી, જૈન, જરથોસ્તી અને ખ્રિસ્તી છે. હિંદુ, ધર્મમા સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ એવા બે મુખ્ય સંપ્રદાય છે. ખ્રિસ્તામી ધર્મના લોકો મહમદ પેગમ્બરને માને છે. પારસી લોકો જરથોસ્તી ધર્મના છે, તેઓ અગ્નિને પુજારના પ્રતિ રૂપ તરીકે પૂજે છે. જૈન ધર્મના બે વિભાગ છે, શ્વેતાશ્રમી અને દિગંબરી-ખ્રિસ્તી ધર્મના લોકો જીસસ ક્રિસ્ટ પેગમ્બરને માનનારા છે.

ભાષાઓ—ગુજરાતમા ગુજરાતી, કન્નડામાં કન્નડી, સિંધમા સિંધી ભાષા, મહારાષ્ટ્રમા મરાઠી અને દક્ષિણમા કાનડી ભાષા બોલાય છે. મુસલમાનો મોટે ભાગે ઉર્દૂ ભાષા બોલે છે પણ કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમા ઘણા મુસલમાનો ગુજરાતી ભાષા બોલે છે.

વેપાર—આ પ્રજાકામા મુખ્ય વેપાર ખેતીની ચીજોનો થાય છે. તેલબીઆ, ચામડા, શણ, અળી, અને રૂની મુખ્ય નિકાશ છે. લોખંડનો સામાન, સુતરાઉ, ચરમ, અને રેશમી કાપડ, ખાડ, કેરોસીન તેલ, કાચ, દવા તથા કાચલાની મુખ્ય આયાત છે.

રેલવે માર્ગ—અગાઉના વખતમા રેલવે ન હોવાથી બહુ અગવડ પડતી હતી. બધો માલ અને માણસોની આવજા ગાડા અને પોઠ મારફત થતી હતી. પણ હાલમા મોટા મોટા શહેરો અને ગામોને રેલવેને લીધે વેપાર માટે ઘણી સગવડ થઈ છે. મુખ્ય રેલવેઓ નીચે મુજબ છે.

બોમ્બે બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે, ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનિન સુબલર રેલવે; સધર્ન મરાઠા રેલવે અને સિંધ રેલવે મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત કાઠિયાવાડમા ભાવનગર, જુનાગઢ, ગોડગ—પોરબંર, જામનગર, મેરબી અને દ્રામદ્રા એમ જુદા જુદા સ્ટેટની જુદી જુદી નાની રેલવે છે.

જળમાર્ગ—આ ઇલાકામાં દરિયા કિનારો આવેલો છે. તેથી જળમાર્ગે ધણે વેપાર ચાલે છે નદી માર્ગે વેપાર ધણે ચાલતો નથી છતાં નર્મદા અને તાપ્તી નદીઓમા વહાણો રીરી ચકે છે. કરાંચીથી મુ'બમ્મ રીમરમા ખેસીને જવાય છે. રીમર કરાંચીથી નીકળી સિંધુ નદીમા ચમ્મ માંડવી બંદરે આવે છે. ત્યાંથી દ્વારકા આગળ આવી, પોરબંદર વેરાવળ દીવ વગેરે બંદરો કરી અરબી સમુદ્રમા ચમ્મ મુ'બમ્મ આવે છે.

ખેતીને વનરૂપતિ—મુ'બમ્મ ઇલાકામાં લોકો મોટે ભાગે ખેતીનો ધંધો કરે છે. ખેતીમા મુખ્ય કરીને આજરી, ડાગર, ધર્લ, કડોળ, જુવાર, તલ, શેરડી અને માડની છે. ઉત્તર વિલાગમાં મોટેભાગે કપાસ, મકાઈ અને તમાકુ થાય છે. દરિયા કિનારે નાળિયેર અને સોપારી મુખ્ય છે. કાઠિયાવાડ તરફ સાગ વાસ અને મહુડા પુષ્કળ થાય છે. કાનડા તરફ સુખડના ઝાડ ઉગે છે. આખા લોંનડા, પીપળા, વડ, આબલી અને બાવળ આ ઇલાકાના દરેક ભાગમા મળી આવે છે.

ખનીજ—કાઠિયાવાડના હુમરોમાથી ધર બાધવાના પથ્થર નીકળે છે, તેથી પોરબંદર તરફ પથ્થરનો વેપારવધારે છે. પંચમહાલમાથી લોહ અને મેગેનીસ નીકળે છે. ધારવાડ જિલ્લામાથી સોનું અને લોહાની કાચી ધાતુ નીકળે છે. દરિયાના પાણીમાથી મીઠું પકવવામા આવે છે. સિંધની પશ્ચિમના પહાડમાથી કુટકડી, ત્રાપુ, સીસુ અને મધક નીકળે છે. રાજપીપળાના હુમરમાથી આરસ નીકળે છે.

રાજ્ય વહીવટ—આ ઇલાકાનો રાજ્ય કારભાર ગવર્નર સાહેબની દેખરેખ નીચે ચાલે છે. તેની નીમણૂક ઇંગ્લેંડથી નામ-

દાર શહેનશાહ કરે છે. એમને રાજ્ય કારભારમાં મદદ કરવાને બે કાઉન્સીલ છે. એઝીક્યુટિવ કાઉન્સીલમાં બે યુરોપીયન અને એક દેશી હોય છે. ગવર્નરસાહેબ અને ત્રણ કારભારી મળીને ચાર જણ થાય છે. ખીજી લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સીલ એટલે ધારાસભા છે. તેમાં કુલ ૧૧૧ સભાસદો છે તેમાં ૭૦ ટકા સભાસદો પ્રજાએ ચુટી કાઢેલા હોય છે, અને ૨૫ ટકા સભાસદો સરકારે નીમેલા હોય છે અને ચાર સભાસદો ઉપર જણાવેલા એઝીક્યુટિવ કાઉન્સીલના સભાસદો હોય છે. આ ધલાકાના પાંચ વિભાગ કરવામાં આવેલ છે, અને તે ફરકનો ઉપરી કમિશનર છે. દેશી રાજ્યોની એજન્સિમાં એજન્ટ-કુ-ધી ગવર્નર હેખરેખ રાખે છે. આ સિવાય દરેક જિલ્લામાં કલેક્ટર, મામલતદાર, તલાટી અને મુખી કે પટેલ હોય છે. ન્યાયાધીશો પાતાનો પહોવટ મુખ્યની હાઇ કોર્ટના હાથમાં છે. તેના ન્યાયાધીશો ગવર્નરથી સ્વતંત્ર છે, એ સિવાય કેળવણી ખાતું, જંગલ ખાતું, ખેતીવાડી ખાતું, પોલીસ ખાતું વગેરે બીજાં કેટલાક ખાતા છે. દરેક ખાતાને માટે એક મુખ્ય અધિકારી છે, તે બધા સરકારના તાબામાં રહી પોતપોતાનું કામ કરે છે

વિભાગ—(૧) શિક્ષ, (૨) ઉત્તરવિભાગ, (૩) મધ્યવિભાગ અને દક્ષિણ વિભાગ છે.

અખાત—કચ્છનો અખાત—કચ્છની દક્ષિણે છે.

ખંભાતનો અખાત—કાઠિયાવાડની પૂર્વે છે.

સમુદ્ર—અરબી સમુદ્ર.

દ્રીપકલ્પ—કાઠિયાવાડ.

બેટ—દારકાં—કાઠિયાવાડની પશ્ચિમે છે.

મુંબઇબેટ—પશ્ચિમ કિનારે છે.

દીવ—ઠાઠિયાવાડની દક્ષિણે છે.

જૂશિર—માંઝ-કરાંચી પાસે છે.

દીવ—ઠાઠિયાવાડની દક્ષિણે છે.

જમતપેઠંટ—દારકા પાસે છે.

પર્વત—હાલા-સિંધ પ્રાતની પશ્ચિમે છે.

સાતપુડો—ઉત્તરવિભાગની પૂર્વની સરહદ ઉપર છે.

ગીરનાર } એ બંને ઠાઠિયાવાડમાં છે.
શેત્રુજે }

રણ—કચ્છનું રણ

નદીઓ—સિંધુ—હિમાલય પર્વતમાથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે
બનાસ } થીરોઈના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણમાં
સરસ્વતી } પડે છે.

ગોદાવરી } સત્તાદ્રિ પર્વતમાથી નીકળી બંગાળાના ઉપ-
કૃષ્ણા } સાગરને મળે છે.

શેત્રુંજી, સાબરમતી, તાપી, અને નર્મદા અગ્રી સમુ-
દ્રમાં પડે છે.

સરોવર—મંચર સિંધમાં છે.

બંદરો—મુંબઈ કરાંચી, પોરબંદર, ભાવનગર, વેરાવળ,
માંડવી ભરૂચ, સુરત અને કારવાડ છે.

હવાખાવાના ઠેકાણા—માથેરાન, આણુ અને મહાબળેશ્વર છે.

મુંબઈ ઈલાકાના વિભાગ.

	વિભાગ	મુખ્ય શહેર
૧	સિંધ	કરાંચી
૨	મુંબઈ	મુંબઈ

૩ ઉત્તર વિભાગ

કાઠિયાવાડ રાજકોટ

ગુજરાત અમદાવાદ

ભાયકવાડી રાજ્ય... વડોદરા

કચ્છ ભૂજ

૪ મધ્ય વિભાગ પુના

૫ દક્ષિણ વિભાગ બેલગામ.

દેશી રાજ્યો.

મરેઠી દેશી રાજ્યો—વડોદરા, કોલ્હાપુર ને સાવંતવાડી.

રજપુત દેશી રાજ્યો—કચ્છ, ઈડર, ભાવનગર, નવા-
નગર, ધાંગધા, મોરબી, રાજકોટ, ગોંડળ, પોરબંદર, રાજ-
પીપળા, વાંકાનેર, પાલીતાણા, છોટાઉદેપુર, બારીઆ,
વાંસદા અને ધરમપુર.મુસલમાની દેશી રાજ્યો—જુનાગઢ, પાલણપુર, ખં-
ભાત, રાંધેનપુર, સચીન, જૈરપુર અને જાફરાબાદ

પોર્ટુગીઝના સંસ્થાનો—દીવ, દમણ ને ગોવા.

સિંધ પ્રાંત.

આ પ્રાંતની વચ્ચેવચ્ચ સિંધુ નામે મોટી નદી વહે છે, તે
ઉપરથી તેનું નામ સિંધ પડ્યું છે. આ ભાગ કેપ્પુટી કમિશનરના
તાબા નીચે છે. તેના હાથ નીચે દલેકટરો છે.સીમા—આ પ્રાંતની ઉત્તરે બલુચીસ્તાન, પૂર્વે રજપુત-
સ્તાન દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

નદી—સિંધુ એ હિમાલયના પર્વતમાથી નીકળે છે અને અરબી સમુદ્રને મળે છે.

સરોવર—મંચર.

સિંધના વિભાગો અને શહેરો.

૧ કરાંચી જિલ્લો—કરાંચી મોટું બાપારી શહેર અને બંદર છે. ઠૂકા જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે. શાહબંદર એ જુનું બંદર છે.

૨ હૈદરાબાદ જિલ્લો—હૈદરાબાદમાં રૂપાનું કામ સારું થાય છે. અગાઉ સિંધની રાજધાની હતું. મિયાણી—આ ઠેકાણે અંગ્રેજ સરકારે અમીરોને હરાવ્યા હતા.

૩ થર અને પારકર જિલ્લો—ઉમરકોટ એમા મોમલ શહેનશાહ અકબરનો જન્મ થયો હતો.

૪ નવાબશાહ જિલ્લો—નવાબશાહ મુખ્ય શહેર છે. શહેદાદપુર એ મીર શહેદાદે વસાવ્યું છે.

૫ સકર જિલ્લો—સકર મુખ્ય શહેર છે. શિકારપુર વેપારનું મથક છે. બકર એ નાનો બેટ છે.

૬ લારખાના જિલ્લો—લારખાના એ સુદર શહેર છે. એમા કાપડ તથા પિત્તળના વાસણ થાય છે.

૭ ઉત્તર સરહદનો જિલ્લો—જેકોકાબાદ અહિંઆ તાપ સખત પડે છે.

ખૈરપુર સંસ્થાન—ખૈરપુર રાજધાની છે. અહીં હાથી-દાતનું કામ સારું થાય છે.

મુ'બઈ બેટ.

મુ'બઈ એ મુંબઈ ઇલાકાનું રાજધાનીનું શહેર છે. તે ૧૬૬-સ્તાનમાં સૌથી મોટું વેપારનું મથક છે. તેમજ તે ધણીજ અગત્ય ધરાવનારું બંદર છે. આ બેટ સમુદ્રમાં વચ્ચે આવેલ હોવાથી તેમાં ધણી ગરમી કે ઠંડી પડતી નથી. ત્યાં ધણી જુદી જુદી ભાષાઓ બોલાય છે. સરકારી કામ માટે ખાસ અંગ્રેજી ભાષા બોલાય છે.

તળાવ—પરેલ તળાવ, નાખોડાનું, બાબુલા, નાયગામ અને બા'બલી તળાવ મુખ્ય છે.

બ'હરો—પાલવા અને બેલાડ' કાટમા છે. વિક્ટોરીઆ અને પ્રિન્સેસ બંદરો માડવીમાં છે. અને મજગામ બંદર છે.

વિભાગ—માહીમ, પરેલ, બાયબલા, ભૂલેથર, માંડવી, બહારકોટ અને ગીરગામ મુખ્ય છે.

હુન્નર, કેળવણી—મુ'બઈમાં હજારો કારીગરો પોતાના ઉદ્યમગ્રંથે પોતાનું શુજરાન કરે છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ સુતર કાતવાનો ને કાપડ વણવાનો છે. ત્યાં સખ્યાખ મીઠો છે; તેથી લાખો માણસને રોજી મળે છે.

આ શહેરમાં ઉચી વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવા માટે હુન્નરશાળા, ચિત્રશાળા, કોલેજ, હાઈસ્કૂલ વગેરે શાળાઓ છે. તથા અહિં આ સરકારે યુનિવર્સિટી સ્થાપી છે.

મુઝર્ફના ગવર્નર સાહેબના તાબામાં આ ઇલાકા સિવાય અરબસ્તાનમાં આવેલા સંસ્થાનો છે. એડન-વેપારી મથક છે. પેરીમ અને સોકોટ્રા રાતા સમુદ્રમાં છે.

ઉત્તર વિભાગ.

ગુજરાત.

આ વિભાગમાં ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડનો સમાવેશ થાય છે. કાઠિયાવાડ એજન્સિના ગભ્યો વડોદરા રાજ્યને તથા અંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપે છે.

આ ભાગમાં મુખ્ય ધધો ખેતીનો છે બાકીના લોકોનો આધાર વ્યાપાર, મજૂરી અને નોકરી ઉપર છે આ ભાગમાં કમ્પસ લોહ. વાની, કાપડની, દળવાની, પીલવાની અને કાતવાની ધધી મીલો છે. ઉત્તર ગુજરાત ધધો રણદ્રુપ છે. જે ભાગમાં રણ આવેલ છે. તેને થળ કહે છે.

આ વિભાગના વડા અધિકારીને કમિશનર કહે છે. તેમના હાથ નીચે દરેક જિલ્લામાં કલેક્ટર દેખરેખ ગમે છે. પોલિટિકલ એજન્ટ એજન્સિના ડેરીગભ્યોમાં હોય છે. કાઠિયાવાડ એજન્સિનો ઉપરી એજન્ટ હુ ધી ગવર્નર કહેવાય છે. જિલ્લાના તાલુકાઓમાં મામલતદાર દેખરેખ રાખે છે, તે તાલુકાની મહેસુલ એકઠી કરી કલેક્ટરને મોકલે છે. તાલુકાના દરેક ગામમાં તલાટી હોય છે તે મહેસુલ ઉધરાવીને મામલતદારને મોકલે છે.

સીમા—ઉત્તરે મારવાડ, તથા મેવાડ, પૂર્વે હુમરપુર અને આગસુર પર્વત, દક્ષિણે નાગિક અને ખાનદેશ જિલ્લો, પશ્ચિમે કાઠિયાવાડ અને કચ્છનું રણ તથા ખમાતનો અખાત છે.

ખંડરો—પોરબંદર, લાવનગર, દ્વારકાં, દીવ, ખંભાત, લાહ્ય અને સુરત છે.

ખેટ—દીવ ખેટ કાઠિયાવાડની દક્ષિણે છે.

અખાત—કચ્છ અને ખણાતના અખાત મુખ્ય છે.
નદી—નર્મદા, તાપી, સાબરમતી, મહી, બનાસ,
ભાદર, સરસ્વતી અને શેત્રુંજી મુખ્ય છે.

પર્વત—ગીરનાર, આરાસુર, સાતપુડો અને પાવાગઢ.
ભત્રાના સ્થળો—દ્વારકાં, પ્રભાસપાટણ, ડાકોર, પાલી-
તાણાં, આણુ અને અંબાજી છે.

રાજકીય વિભાગો.

આ વિભાગને છ જિલ્લા તથા પાંચ એજન્સિ અને બે
સંસ્થાનોમા વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે.

૧ અમદાવાદજિલ્લો—અમદાવાદ	૭ કાઠિયાવાડ એજન્સિ—રાજકોટ.
૨ ખેડાજિલ્લો—ખેડા.	૮ પાલણપુર એજન્સિ—પાલણપુર.
૩ પંચમહાલજિલ્લો—ગોધરા	૯ મહીકાંઠા એજન્સિ—સાદરા.
૪ સરસ્વતિજિલ્લો—સરસ્વ	૧૦ રેવાકાંઠા એજન્સિ—ગોધરા.
૫ સુરતજિલ્લો—સુરત	૧૧ સુરત એજન્સિ—ધરમપુર.
૬ થાણાજિલ્લો—થાણા	૧ ખંભાત સંસ્થાન—ખંભાત
	૨ ગાયકવાડીરાજ્ય—વડોદરા.

૧ અમદાવાદજિલ્લો.

આ જિલ્લો કાઠિયાવાડની પશ્ચિમે છે. અને ઉત્તર વિભાગના
બધા જિલ્લાઓ કરતા વિસ્તારમા મોટો છે. આખો જિલ્લો એક
જથ્થે આવેલો નથી.

આ જિલ્લામા છ તાલુકા અને બે પેટામહાલ છે.

(૧) ઉત્તરસકોઈ (૨) દક્ષિણસકોઈ (૩) વીરમગામ
(૪) પ્રાન્તીજ (૫) ધધુકા (૬) મોહાસા (૭) સાણંદ (૮)
અને મોધા.

તાલુકાનો ઉપરી મામલતદાર છે અને પેટામહાલનો ઉપરી મહાલદારી છે.

મુખ્ય શહેરો—અમદાવાદ-ગુજરાતના મુખ્યતાન અહમદ-શાહે વસાવ્યું હતું, અને તેના નામ ઉપરથી આ ગામનું નામ અમદાવાદ પડ્યું છે. રાજધાનીનું શહેર છે. અહીં સુતર, રેશમ અને કસબના મોટા કારખાના છે. કાપડ વણવાની ધણી મીલો છે. રેલવેનું મોટું જંકશન છે. વીરમગામ-ત્યાં સિદ્ધરાજની મા મીનજ-દેવીનું બંધાવેલું મુનસર તળાવ છે. તથા રેલવે જંકશન છે.

ખારાચોડા—મા વડાગરૂ મીઠું પકાવવામા આવે છે પ્રાન્તી જમાં સામુ બને છે. ધોળકા-સુડ અને દાડમને માટે વખાણાય છે. ધંધુકાની આસપાસના પ્રદેશને બાલ કહે છે. ચોધા-એ હવાખાવાનું ઠેકાણું છે, તથા બંદર છે. પાટડી-એ કચુખી તાલુકા-દાગનો કસ્બો છે.

નડી—સાબરમતી અરવલીના હુમરમાંથી નીકળી ખમાતના અખાતને મળે છે તે સિવાય શુકલાદર અને વાત્રક છે.

તળાવ—મુનસર વીરમગામ પાસે છે અને મહાવ તળાવ ધોળકા પાસે છે.

૨ ખેડાજિલ્લો.

ખેડાજિલ્લો—અમદાવાદ જિલ્લાની દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલો છે. આ જિલ્લાનો મધ્યમામ ચણાતરના નામથી ઓળખાય છે, અને તે ધણે ફળદ્રુપ છે, આ જિલ્લાના સાત તાલુકા પાડવામા આવ્યા છે. (૧) કપહવંજ (૨) ઠાસરા (૩) ખોરસદ (૪) નડીયાદ (૫) મહેમદાવાદ (૬) માતર (૭) આણંદ.

નદી—સાબરમતી અને મહી.

મુખ્ય શહેરો—ખેડા મુખ્ય શહેર છે. નડિઆદમાં અના-
યાત્રમ છે. કપડવંજમાં કાચ અને સામુ બનાવવાના કારખાના
છે. લમુદ્રામાં હિના પાણીના કુંડ છે. ડાકોરજીમાં ગ્યુછોડછની
મૂર્તિ છે, તેથી જત્રાનું ઠેકાણું છે. વડતાલ શ્રી સ્વામીનારાયણના
ધર્મવાળાઓનું જત્રાનું સ્થળ છે.

આણુંદ—રેલવેનું મોટું જંકશન છે મહેમંદાવાદ—મહમદ
ખેમડાએ વસાવ્યું હતું.

૩ પંચમહાલજિલ્લો.

આ જિલ્લો ખેડાજિલ્લાની પૂર્વે બે વિભાગમાં આવેલો છે.
એમાં પાચ મહાલો આવેલા હોવાથી એનું નામ પંચમહાલ પડ્યું
છે. મુખ્ય વસ્તી બીલ લોકોની છે. આ જિલ્લો જંગલોથી ભરપુર
છે. મહુડાના ઝાડો ધણા થાય છે. એમાં ગોધરા અને દાહોદ,
અને કાલોલ ત્રણ મોટા તાલુકાઓ છે. હાલોલ અને ઝાલોદ
પેટા મહાલો છે.

મુખ્ય શહેરો—ગોધરા મુખ્ય શહેર છે. એની પાસે ગોધ-
રેક નામનું તળાવ છે. દાહોદ—ઔરંગઝેબની જન્મભૂમિ છે

ચાંપાનેર—વનરાજ આવડાએ વસાવ્યું હતું, હાલ ખડેર
હાલતમાં છે.

હાલોલ—મહમદ ખેમડાના વખતમાં વસ્યું હતું. આ સિવાય
કાલોલ અને ઝાલોલ છે.

પહાડ—પાવાગઢ—તેની ઉપર કાલીકા માતાનું દહેર છે.

૪ ભરૂચજિલ્લો.

આ જિલ્લો ખેડાજિલ્લાની દક્ષિણે અને જંભાતના અખાતની પૂર્વે આવેલો છે. પંચમહાલ કરતા નાનો છે. તેમાં રૂનો પાક થતો સારો થાય છે. તેની જમીન ખેતીને ધણી લાયક છે.

તાલુકા—ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ, અને જંબુસર અને હાંસોટ પેટા મહાલ છે.

નદી—નર્મદા, મહી અને ઢાઢર છે.

મુખ્ય શહેરો—ભરૂચ મુખ્ય શહેર છે, નર્મદા નદીને કાંઠે આવેલું છે. ત્યાં ભૃગુ ઋષિનો આશ્રમ છે, તેથી તેનું જુનું નામ ભૃગુકથ ઉપરથી હાલનું ભરૂચ નામ પડ્યું છે. અંકલેશ્વર મોટું રેલવે સ્ટેશન છે. શુકલતીર્થ—નર્મદા નદીને કાંઠે જાત્રાનું સ્થળ છે, એની પાસે કપીર વડ નામે મોટો વડ આવેલો છે આમોદમાં દેશી ચાપુ સારા થાય છે. જંબુસરમાં મોટા દાણાની રાઈ થાય છે.

૫ સુરતજિલ્લો.

સુરતજિલ્લો ગુજરાતની છેક દક્ષિણે આવેલો છે. વડોદરા રાજ્ય એની જોડમાં આવેલું હોવાથી એના ભાગ બે થયેલા છે.

પર્વત—પારનેરાનો કુંભર વલસાડ પાસે છે. ત્યાં માતાનું દહેરૂ છે.

નદી—તાપી—જંભાતના અખાતમાં પડે છે.

તાલુકા—ચોર્યાસી, જલારાપોર, વલસાડ, પારડી, માંડવી, બારડોલી અને ચીખલી.

મુખ્ય શહેરો—સુરત તાપી નદી ઉપર આવેલું છે. અમાલના વખતમાં મોટું બંદર ગણાતું હતું. રેલ્વે ક્ષેત્ર અને કસબને

માટે જળીતું છે. ત્યાંની બરફી વખણાય છે. વલસાડ બંદર છે, અહિંથી લાકડા અને ગોળની નિકાસ થાય છે ઉલવાડામાં પારસી સોઝાની અગ્યારીનું મંદિર છે. તીથલ-દરીઆ કિનારા પર હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. કુમસ-દરીઆ કિનારે છે. હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. હજીરામાં દીવાદાડી છે. તાપીના મુખ ઉપર હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. બહુધાન-માડવી તાલુકામાં છે, જત્રાનુ ધામ છે. અહીં દર બાર વર્ષે મોટી જત્રા ભરાય છે.

રાંદેર—તાપી નદીને કાંઠે સુરત પાસે આવેલું છે. જોવાલાયક જગ્યા છે.

૬ થાણાજિલ્લો.

ઉત્તર વિભાગમાં છેક દક્ષિણમાં આ જિલ્લો આવેલો છે. આનો પશ્ચિમ ભાગ કળદ્રુપ છે. તેમાં ડામર, શેરડી, કેળા, પાન, નાળિયેર વગેરે થાય છે. આ જિલ્લામાં મીઠું પકવવામાં આવે છે. ત્યાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે.

તાલુકા—દાહણુ, માહીમ, વસઈ, સુરવાડ, કલ્યાણુ સાષ્ટિ, ભીંવડી, વાડે અને શાહપુર.

મુખ્ય શહેરો—થાણા મુખ્ય શહેર છે. વાંદરા-મુખમથા નવ માઇલ આવેલું છે અને તે મુખમથનું નાકું છે.

ખોરીવલ્લી—નાનું રોશન છે. ત્યાંથી દોઢ માઇલ પર કેનેરી મુકા જોવા લાયક છે. વસઈ-એ નામનું ખેટમાં શહેર છે. ત્યાંના પાન અને કેળા વખણાય છે કલ્યાણુમાં સારો વેપાર છે. તથા તે રેલવેનું રોશન છે. સંજાણુ-પારસી સોઝા પહેલા ત્યાં ઉતર્યા હતા.

ખેટ—સાષ્ટી ખેટ છે.

પર્વત--સહ્યાંદ્રી પૂર્વ તરફ આવેલો છે.

૭ કાઠિયાવાડ એજન્સિ.

કચ્છનું રણ અને ખંભાતના અખાતની પેલી તરફ, અરબી સમુદ્રની અંદર બહાર પડતો દીપકલ્પ કાઠિયાવાડ એજન્સિને નામે ઓળખાય છે. એનું અસલ નામ સૌગંધ હતું, પણ હાલમાં કાઠિયાવાડના નામથી ઓળખાય છે, કારણ કે કાઠી નામના રજપુતોએ ત્યાં પોતાના રાજ્યો સ્થાપ્યા છે. આ ભાગમાં બાજરી, ગુવાર, કઠોળ, ઘઉં અને માડવીની મુખ્ય પેદાશ છે. પોરબંદરી પથર તથા ધીની મુખ્ય નિકાશ છે.

રાજકીય વિભાગો—આ એજન્સિમાં નાના મોટા ૧૯૩ રાજ્યો છે. તેમાંથી પોરબંદર, બાવનગર, જુનાગઢ, જામનગર, ગોંડલ, ધાંગધા, મોરબી, વાંકાનેર અને જફરાબાદ એ પહેલા વર્ગના રાજ્યો છે, રાજકોટ, પાટીતાણા, ધ્રાણ, લીંબડી, વઢવાણ અને લખતર એ બીજા વર્ગના રાજ્યો છે. જસદણ, સાયલા, ચુડા, જેતપુર, વળા અને ભાંટવા એ ત્રીજા વર્ગના રાજ્યો છે. એ સિવાયના બીજા નાના રાજ્યો છે. આ બધા રાજ્યો ઉપર અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ છે. કાઠિયાવાડ એજન્સિની એજન્ટ દુ ધી ગવર્નર દેખરેખ રાખે છે. તે રાજકોટમાં રહે છે. તે મુખ્યના ગવર્નરની હાથ નીચે કામ કરે છે. તેના હાથ નીચે પોલિટિકલ એજન્ટ છે. તેને એકેક પ્રાત સોપવામાં આવ્યો છે. તેમના તાબા નીચેના દરેક થાણામાં થાણદાર રહે છે, અને થાણાના દરેક ગામમાં પોલીસ પટેલ રહે છે. રાજ્યવહીવટ માટે હાલમાં કાઠિયાવાડ એજન્સિના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) પૂર્વભાગમાં ઝાલાવાડ પ્રાત અને મોહિલવાડ પ્રાત આવેલા છે. એનું મુખ્ય રેશન વઢવાણમાં છે.

(૨) પશ્ચિમ ભાગમાં હાલાર અને સોરઠપ્રાંત આવેલા છે એનું મુખ્ય રોડન રાજકોટ છે.

નદી--લાહર--ચોટીલાના કુગરમાથી નીકળી અરબીસમુદ્રને મળે છે.

શેત્રુંજી--એ ગીરનારના કુગરમાથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

આજી--એ ચોટીલાના કુગરમાથી નીકળી કચ્છના અખાતને મળે છે.

વઢવાણ અને લીંબડીના ભોગાવો--ચોટીલાના કુગરમાથી નીકળી નળ સરોવરને મળે છે.

શુકલાહર--એ ચોટીલાના કુગરમાથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

મચ્છુ--એ ચોટીલાના કુગરમાથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે.

આ નદીઓ સિવાય રલકુ, માલણ, શીંગવડો વગેરે નાની નદીઓ છે.

પર્વતો--ચોટીલો--એ ઝાલાવાડમા આવેલો છે,

ગીરનાર--એ સોરઠ પ્રાંતમા આવેલો છે. તેના ઉપર હિંડ અને જૈન મોઢાના દહેરા છે. તથા તેના ઉપર અખાજી, જોરખનાથ, દત્તાત્રય અને દાતાર આવેલ છે.

બડો--એ બડાં પ્રાંતમા આવેલ છે. બડાંનું બી વખણાય છે તેની નજદીક બિલેશ્વર મહાદેવનું દહેર આવેલ છે. અહિંઆ દર વર્ષે મેળો ભરાય છે.

ગીર--ગીરનારની દક્ષિણ બાજમા આવેલ છે. તેમા ઘાસ તથા ધીની પેદાશ બહુ છે.

શેત્રુંજે—પાલીતાણા પાસે આવેલ છે. ત્યાં જૈન લોકોના દહેરા છે, તેથી ત્યાં જૈન લોકો જત્રાએ જાય છે.

બેટ—શંખોદ્ધાર વાયવ્યખુણામાં આવેલ છે.

ઝાલાવાડ પ્રાંત

આ પ્રાંત ઠાઠિયાવાડની ઉત્તરે અને હાલારની પૂર્વે છે. આ પ્રાંતમાં ઝાલા રજપૂતોના ધણા સંસ્થાનો હોવાથી તેનું નામ ઝાલાવાડ પડ્યું છે.

સંસ્થાનો—ધ્રાંગધ્રા, લીંબડી, વઢવાણ, લખતર અને સાયલા, એ મોટા સંસ્થાનો છે એ સિવાય બબણા, મુળી, ચુડા, પાટડી અને દસાડા છે.

પર્વત—ચોટીલો.

નદીઓ—વઢવાણનો ભોગાવો, લીંબડીનો ભોગાવો અને શુકલાદર મુખ્ય છે.

મુખ્ય શહેરો—ધ્રાંગધ્રા—અહિંના રાજા આ પ્રાંતના ઝાલા રજપૂતોના ઉપરી છે. લીંબડી—અહિંની સુડીઓ વખણાય છે. પાણ્ડુ-શીજા અને શીઆણી તેના નાના ગામ છે વઢવાણ—મા દેશી સામુ સારો થાય છે. રેલવે જ ઠંથન છે તથા ત્યાં ગરાસીઆ સ્કુલ છે. આ સિવાય લખતર, સાયલા, બબણા, મુળી અને પાટડી એ નાના તાલુકા છે.

ગોહિલવાડ પ્રાંત

આ પ્રાંત ઠાઠિયાવાડના અગ્નિ ખુણામાં છે; એનું નામ ગોહિલ રજપૂતો ઉપરથી ગોહિલવાડ પડ્યું છે.

પર્વત—શેત્રુંજે-તેના ઉપર જૈન લોકોના દહેરા છે.

સસ્થાનો—ભાવનગર, પાલીતાણા, વળા અને લાઠી.

ભાવનગર—એ પહેલા વર્ગનું રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર ભાવ-
નગર છે. તે પહેલા લાવસિ'હજીએ વસાવ્યું હતું. ત્યાં શામળ-
દાસ કોલેજ છે. આ રાજ્યનો મુખ્ય વેપાર દરીઆ માર્ગે ચાલે છે.
શીહોર-મા ત્રાળા પિત્તળના વાસણો સારા ચાલે છે. મહુવા-ખંર
છે. ત્યાં લાકડાના રમકડા સારા ચાલે છે

ખેડાદ, રાણપુરા, અને તળાજા એ નાના ગામો છે.

પાલીતાણા—એ બીજા વર્ગનું રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર પાલી-
તાણા છે. ત્યાં શેત્રુંજે કુબર આવેલો હોવાથી જૈન લોકો જત્રા
કરવા જાય છે.

વળા અને લાઠી એ નાના સસ્થાનો છે

હાલાર પ્રાંત

આ પ્રાંત કાઠિયાવાડની વાયવ્યે આવેલ છે. અમાઠના
વખતમા હાલજી નામના જાડેજ રાજાએ આ પ્રાંત જીત્યો હતો,
તેથી તેના નામ ઉપરથી હાલાર પડ્યું છે.

સસ્થાનો—જામનગર, મોરબી, ગોંડલ. વાંકાનેર, દ્રોણ,
વીરપુર અને રાજકોટ એ મોટા સસ્થાનો છે.

નદીઓ—મચ્છુ, આજી અને ધી નદી.

નવાનગરનું રાજ્ય—એનું મુખ્ય શહેર જામનગર છે.
ત્યાંના રાજાના નામ પરથી તેનું નામ જામનગર પડ્યું છે. ત્યાંની
રેશમી પાષણી, બાધણી, કડક, સોયર અને કસબ વખણાય છે. તેની
પાસેના દરીઆમાંથી મોટી નીકળતા હતા. ખલાણીયા-ધી
નદી ઉપર છે. બેડી, સલાયા, અને જોડીયા એ નાના જંદરા છે.

મોરબીનું રાજ્ય—એનું મુખ્ય શહેર મોરબી છે. એ મન્દ્રુ નદી કિનારે આવેલું છે. વવાણીઆ અને ટંકારાએ નાના ગામે છે.

ગોંડળનું રાજ્ય—રાજધાની ગોંડળ છે. અહિંઆ ગરાસીઆ કોલેજ અને હાઈસ્કૂલ છે. આ રાજ્યમાં પ્રાથમિક કન્યા કેળવણી ફરજિયાત છે. ધોરાજી, ભાયાવદર, ઉપલેટા વગેરે નાના ગામે છે.

વાંકાનેરનું રાજ્ય—મુખ્ય શહેર વાંકાનેર.

રાજકોટ—એ ખીજ વર્ગનું રાજ્ય છે મુખ્ય શહેર રાજકોટ છે. ત્યાં એન્જન્ટ ટુ ધી ગવર્નર રહે છે. અહિં રાજકુમાર કોલેજ, ટ્રેનીંગ કોલેજ, મીડલ સ્કૂલ અને હાઈસ્કૂલ છે. જ્યુબીલી સમ્રાટસ્થાન બોવા લાયક છે.

વીરપુરમાં હુહાણા બક્ત ચંદ્ર ગયા છે તે સિવાય સરધાર, ધોળ, આમરણ, બાલંભા, કંડોરણા વગેરે ગામે આ પ્રાંતમાં આવેલા છે.

સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત.

હાલાર પ્રાંતની દક્ષિણે આ પ્રાંત આવેલો છે. બાદર કાઠાનો કળ-દ્રુપ ભાગ તથા ઘેડ આવેલ હોવાથી ખેતીની પેદાશ સારી છે. મધ્યમાં ગીરનું મોટું જંગલ છે. લાકડા, ધી અને મધની પેદાશ સારી છે.

સંસ્થાનો—બુનાગઢ, પોરબંદર, અને 'જાફરાબાદ' એ પહેલા વર્ગના ત્રણ રાજ્યો છે.

પવંત—ગીરનાર, ગીર અને બરોડા આવેલ છે.

નદીઓ—ભાદર, અને ઓઝત એ મોટી નદીઓ છે.

જુનાગઢનું રાજ્ય—એ મુસલમાની રાજ્ય છે. ત્યાંના રાજ-
કર્તાને નવાબ કહે છે. જુનાગઢ તેનું મુખ્ય શહેર છે. ચીરનારની
તળેટીમાં આવેલું છે. ત્યાં બહાઉદ્દીન કોલેજ છે. ત્યાં દામોદર તથા
રેવતી કુંડ આવેલ છે; તેથી ધણા હિંદુઓ ત્યાં જાત્રાએ જાય છે.
સોમનાથ પાટણ—તે હિંદુ લોકોનું જાત્રાનું સ્થળ છે. વંથળી,
કુતીયાણા, માંગરોળ અને ઉના એ નાના ગામો છે.

પોરબંદરનું રાજ્ય—એ પહેલા વર્ગનું રાજ્ય છે. તેનું
મુખ્ય શહેર પોરબંદર છે. અહિં આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના મિત્ર
સુદામાજીનું મંદિર છે તેથી આ શહેરને સુદામાપુરી કહે છે. કાદિ-
યાવાડના પશ્ચિમ કિનારે મોડું બંદર છે. અહિંના રાજકર્તાને મહારાજા
મહારાણા કહે છે. અહીં ઈમારતી પત્થર તથા ધીની મુખ્ય નિકાશ
છે. સીમેટ બનાવવાનું કારખાનું છે. આ રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળ-
વણી તદ્દન મફત આપવામાં આવે છે, વળી અહિં આ હાઇસ્કૂલ
છે. માધવપુરમાં—માધવરાયનું મંદિર છે રાણાવાવ, રાણાકંડોરણા,
નવીબંદર એ નાના ગામો છે.

જાકરખાદ—એ દક્ષિણ કિનારે નાનો તાલુકો છે. તે જાંજી-
રાના નવાબને તાબે છે.

૮ પાલણપુર એજન્સિ.

ગુજરાતની છેક ઉત્તરે અને કચ્છના રણની પૂર્વ દિશાએ
સૌથી મોટી આ એજન્સિ આવી છે. તેનો વિસ્તાર અમદાવાદ
જિલ્લા કરતા ધણો વધારે છે.

નદીઓ—સરસ્વતી અને બનાસ છે.

રાજ્યો—આ એજન્સિમાં નાના મોટા ૧૭ રાજ્યો છે. તેમાં
પાલણપુર અને રાંધનપુર એ બે મુખ્ય રાજ્યો છે.

પાલણપુરનું રાજ્ય—તે પહેલા વર્ષનું મુસલમાની રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર પાલણપુર છે. ત્યાના હાકિમને નવાબ કહેછે.

હીસા—બનાસ નદીને કાંઠે છે. એમા અગ્રેજ લશ્કરી ઇાવણી છે.

રાધનપુર—એ મુસલમાની રાજ્ય છે. મુખ્ય પેદાશ કપાસ છે. મુખ્ય શહેર રાધનપુર છે આ ભાગમા સુરોખાર જડે છે.

૯ મહીકાંઠા એજન્સિ.

પાલણપુર એજન્સિની પૂર્વે આ એજન્સિ આવેલી છે. આ એજન્સિમા ૬૩ નાના રાજ્યો આવેલા છે. મુખ્ય પેદાશ બાજરી, મકાઈ, ઘઉં, ચણા, તલ અને રૂ છે

નદીઓ—સાબરમતી, વાત્રક, હાથમતી અને સર-સ્વતી છે.

રાજ્યો—હડરનું રાજ્ય—તેનું મુખ્ય શહેર હડર છે.

દાતાનું રાજ્ય—એ નાનું રાજ્ય છે. અંબામાતાના દહેરા અને આરાસુર પહાડને લીધે જાણીતું છે.

સાદરા—મા પોલિટિકલ એજન્ટનો મુકામ છે. અને ત્યા ગરાસીઆ કોલેજ છે.

પેથાપુર—ના હાયલ અને બહુક વખણાય છે.

મોહનપુર—મા અખરખની ખાણો છે.

૧૦ રેવાકાંઠા એજન્સિ.

આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વે છે. તેના કેટલાક સરકારના નર્મદા (રેવા) નદીને કિનારે આવેલા છે, તેથી એ રેવાકાંઠા એજન્સિના નામથી ઓળખાય છે. એમા પાંચ મોટા રાજ્યો

આવેલા છે બાકીના બહુ નાના છે. પંચમહાદ્ય જિલ્લાનો કલેક્ટર આ એજન્સિનો પોલીટિકલ એજન્ટ છે.

નદીઓ--મહી અને નર્મદા મુખ્ય છે.

રાજપીપળાનું રાજ્ય--આ એજન્સિમા મોટું સંસ્થાન છે. તેની રાજધાની નાંદોડ છે. તે કર્જણ નદી ઉપર આવેલું છે.

છોટાઉદેપુરનું રાજ્ય--તેનું મુખ્ય શહેર છોટાઉદેપુર છે.

બારીઆ--તેનું મુખ્ય શહેર બારીઆ છે.

લુણાવાળા--આ રાજ્યનો રાજા સોલહી રજપુત છે. તેનું મુખ્ય શહેર લુણાવાળા છે.

વાડાશિનોર--બાળી સુસલમાનનો તાલુકો છે, મુખ્ય શહેર વાડાશિનોર છે.

સુંથનું--રાજ્ય પરમાર જાતના રજપુતના તાબામાં છે.

૧૧ સુરત એજન્સિ.

સુરત જિલ્લાની અગ્નિ ખુણામાં આવેલા સચીન, ધરમપુર વાસદા અને ડામ એ ચાર નાના રાજ્યની સુરત એજન્સિ બનેલી છે.

સુરત જિલ્લાનો કલેક્ટર આ રાજ્યનો પોલીટિકલ એજન્ટ છે. મુખ્ય પેદાશમાં જુવાર, ઠોળ અને શેરડી થાય છે.

રાજ્યો--

સચીનનું રાજ્ય--સુસલમાની રાજ્ય છે. ત્યાંના હાકેમને નવાબ કહે છે. તેની રાજધાની સચીન છે.

ડુમસ--દરીઆકિનારે હવાખાવાનું ઠેકાણું છે.

ધરમપુર—નું મુખ્ય શહેર ધરમપુર છે. ત્યાના રાજ સિમો-
દીઆ રજપુત છે. ત્યા હાઇસ્કુલ છે.

વાંસદા—નું રાજ્ય જંગલોથી ભરપુર છે પેદાશમા ઇમાગી
લાકડા; મધ, મીઠુ વગેરે છે. તેની રાજધાની વાંસદા છે. ત્યાના
રાજ સોલંકી રજપુત છે.

ઉનાઇ—જગતું ઠેકાણું છે અને ત્યા ઉનાઇ નામનો ઉના
પાણીનો કુંડ છે.

ડાંગ—નું રાજ્ય જંગલોથી ભરપુર છે. ત્યા બીલની
વસ્તી છે.

ખંભાત સંસ્થાન.

ખંભાત—એ મહી નદીની ઉત્તરે આવેલું છે. એ નાનું
મુસલમાની રાજ્ય છે આ પ્રદેશની જમીનમા ઘણો ખાર છે.
ખંભાત રાજધાનીનું શહેર છે ખેડાજીલ્લાનો કલેક્ટર આ રાજ્યનો
પોલીટિકલ એજન્ટ છે. અગાઉ તે ઘણું અગત્યનું બંદર હતું, પણ
હરીઓ દ્વારા જવાથી વેપાર પડી ભાગ્યો છે અહિંની સુતરેશ્વરી
વખણાય છે.

જવાર સંસ્થાન.

આ સંસ્થાન યાણા જિલ્લામા આવેલું છે. રાજ ઠોળી
જાતનો છે. યાણાનો કલેક્ટર અહિંનો પોલીટિકલ એજન્ટ છે.
તેમા ધીમ ઝાડી અને હુગરો આવેલા છે. પેદાશમા ડાંગર અને
કઠોળ છે.

ગાયકવાડી રાજ્ય.

આ રાજ્ય ચાર વિભાગમા આવેલું છે. તેના ત્રણ ભાગ

ગુજરાતમાં આવેલા છે અને એક ભાગ કાઠિયાવાડમાં આવેલો છે. મુખર્ષી હલાકાના દેશી રાજ્યોમાં આ રાજ્ય પહેલા નંબરનું ગણાય છે. આ રાજ્ય વાઘસરોયના તાબામાં છે. તેમના તરફથી વડોદરામાં રેસીડન્ટ રહે છે.

નદીઓ—ખનાસ, વિંધ્યામિત્રી, સરસ્વતી, ઢાઢર, પૂર્ણા, નર્મદા અને અબિકા મુખ્ય છે.

ખેટ—શ ખોદ્દાર દારકા પાસે છે

પ્રાંતો—(૧) વડોદરા પ્રાંત, (૨) કડી પ્રાંત, (૩) નવસારી પ્રાંત (૪) અને અમરેલી પ્રાંત.

(૧) વડોદરા પ્રાંત

આ પ્રાંત ભરૂચ જિલ્લાની પૂર્વે છે. આ પ્રાંતમાં મરાઠા લોકો અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણની વસ્તી વિશેષ છે.

મુખ્ય શહેરો—વડોદરા રાજધાનીનું શહેર છે ત્યાં નગર-ખાગ, મોતીખાગ, ટાવર, કોલેજ વગેરે જોવાલાયક સ્થળો છે તથા ત્યાં હુન્નર શીખવાનું કળાભૂવન છે. ડભોઈ—એનો કિલ્લો જોવા જોડો છે. પાદરાની—ખાદી વખણાય છે. એ સિવાય પેટલાદ, સોણત્રા, ચાણોદ અને કર્નાળી એ નાના ગામો છે.

(૨) કડી પ્રાંત.

આ પ્રાંત અમદાવાદ જિલ્લાની ઉત્તરે છે તે ચારે પ્રાંતોમાં મોટો પ્રાંત છે. ત્યાંની હવા સારી છે, તથા જમીન સપાટ છે.

નદીઓ—સરસ્વતી, ખનાસ અને સાબરમતી છે.

મુખ્ય શહેરો—પાટણ-પ્રાચીન ઐતિહાસિક જગ્યા છે. ત્યાંના પટોળા, સુડી અને માટીનાં વાસણો વખણાય છે. વડનગર

વડનગરા નાગરનું મુળ સ્થાન છે. સિદ્ધપુર સરસ્વતી નદી ઉપર જત્રાનું સ્થળ છે. મેસાણા-એ રેલવે જંકશન છે. કડી-ના બળદ વખણાય છે. બહુચરાછ-જત્રાનું સ્થળ છે.

૩ અમરેલી પ્રાંત

આ પ્રાંત કાઠિયાવાડમાં જુદે જુદે ઠેકાણે વહેચાયેલો છે.

મુખ્ય શહેરો—અમરેલી-એ રાજધાનીનું શહેર છે. અહીં આ દેશી રંગાટ અને વણાટનું કામ સાડ ચાય છે ધારીમાં ગાયકવાડી લશ્કરી હાવણી છે. દ્વારકા-એ દરીઆ કિનારે જત્રાનું ધામ છે. કેડીનાર અને દામનગર એ કસ્બા છે

૪ નવસારી પ્રાંત

આ પ્રાંત સુરત જિલ્લાની પૂર્વે છે. આ રાજ્યમાં પારસી લોકોની વસ્તી વધારે છે.

મુખ્ય શહેરો—નવસારી મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં પારસી-ઓની વસ્તી વધારે છે. આખા પ્રાંતમાં અહિંની હવા સારી છે બીલીમોરા એ નાનું બંદર છે. સોનગઢ-અહિં જુનો કિલ્લો છે. પહેલા રાજધાનીનું શહેર હતું. ગણદેવીનો જોગ વખણાય છે.

કચ્છ.

સિંધની દક્ષિણે અને કાઠિયાવાડની ઉત્તરે કચ્છ પ્રાંત આવેલો છે. આ દેશી રાજ્ય છે ત્યાંના લોકો વેપારમાં સાહસિક છે, વેપાર અર્થે દૂર દેશ જાય છે. ત્યાંના રહેવાશીઓ કચ્છી નામે ઓળખાય છે. ત્યાંનો રાજ રાવના નામે ઓળખાય છે.

સીમા—ઉત્તરે અને પૂર્વે રેતીનું રણ છે. દક્ષિણે કચ્છનો અખાત અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

રજુ—કચ્છનું રજુ.

અખાત—કચ્છનો અખાત,

મુખ્ય શહેરો—જૂજ રાજધાનીનું શહેર છે શવખેમારજના પાટવી કુવર ભોજગજના નામ ઉપરથી ભોજનગર પડ્યું છે. હાલમાં તેને જૂજ કહે છે. ગવશ્રીનો મહેલ તથા ચરદ બાગ જોવા લાયક છે. માંડવી-દક્ષિણ દિનારે બંદર છે. અંબાર-એ જુનું શહેર છે. કચકોટ-એ ઐતિહાસિક શહેર છે.

મધ્ય વિભાગ

આ ભાગ મુંબઈની પૂર્વે આવેલો છે. એ ઉંચ પ્રદેશમાં આવેલ હોવાથી તેની હવા સુકી છે. આ વિભાગની ઉત્તરે હોલ-કરતુ રાજ્ય અને મધ્યપ્રાંતો છે. પૂર્વે નિજમનું રાજ્ય છે. દક્ષિણે દક્ષિણ વિભાગ અને પશ્ચિમે તત્તાદ્રી આવેલ છે. જમીન રણદ્રુપ છે. જુવાર, ઘઉં, તેલબીઆ, બાજરી અને રૂની મુખ્ય પેદાશ છે.

પર્વતો—અણ્ડાનો પહાડ ખાનદેશની દક્ષિણે છે. તેમાં જુના વખતની બૌદ્ધ મોઢાની ગુફા છે.

નદી—તાપી, ગોદાવરી, ભીમા અને કૃષ્ણા એ મોટી નદીઓ છે.

વિભાગ...	મુખ્ય શહેર.
૧ પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લો	ધુળીઆ.
૨ પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લો	જળગામ.
૩ નાશિક જિલ્લો	નાશિક.
૪ પુના જિલ્લો	પુના
૫ અહમદનગર જિલ્લો	અહમદનગર

૬ સતારા જિલ્લો સતારા.
૭ સોલાપુર જિલ્લો સોલાપુર.

૧ પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લો.

અગાઉ ખાનદેશ જિલ્લો એકત્ર હતો પણ સરકારી વહીવટની સરળતા માટે તેના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. ઉત્તરનો ભાગ કુમરાળ છે મુખ્ય પાક રૂ, બાજરી, ચણા અને તેલી બીજાનો છે.

મુખ્ય શહેરો—ધુળીઆ મુખ્ય શહેર છે. રૂ. તથા અડસીનો વેપાર સારો ચાલે છે. ન દુરબાર—મા ઇમારતી લાકડુ ઘણું થાય છે.

૨ પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લો.

આ ભાગ કુમરાળ છે પણ જગલો નથી. તાપ સખત પડે છે રૂનો પાક મુખ્ય છે. જુવાર બાજરી ઘઉં તથા ડોળનો પાક સાગે છે.

મુખ્ય શહેરો—જળગામ—આ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે.

ભૂસાવળ—રેલવેનું જ ક્ષેત્ર છે

૩ નાશિક જિલ્લો.

આ ભાગ ખાનદેશ જિલ્લાની દક્ષિણે છે. તેલીબીઆ, રૂ, શેરડી, દાલ તથા મેવાનો પાક સારો થાય છે

મુખ્ય શહેરો—નાશિક—મુખ્ય શહેર છે હિંદુઓનું જાત્રાનું સ્થળ છે. દેવલાલી—હવા ખાવાનું મથક છે ત્રબક—જાત્રાનું સ્થળ છે. અહિં આ ગોદાવરી નદીનું મૂળ છે, તેથી દર બાર વર્ષે મોટી જાત્રા ભગાય છે. સિન્નરમાં શેરડી, પાન, કેળા અને ડાઘર થાય છે.

૪ અહમદનગર જિલ્લો

આ જિલ્લો નાશિક જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલો છે. રૂ, બાજરી, શેરડી અને ચણાનો મુખ્ય પાક છે.

મુખ્ય શહેરો—અહમદનગર—મુખ્ય શહેર છે સીતા નદી ઉપર આવેલું છે. એ જાણીતું ઐતિહાસિક જોવા લાયક શહેર છે.

૫ પુના જિલ્લો.

અહમદનગર જિલ્લાની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે. ચોમાનામા મુખર્મી ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ પુનામાં રહે છે. ઘઉં, ચણા, શેરડી તથા મેવાનો સારો પાક થાય છે.

મુખ્ય શહેરો—પુના મુખ્ય શહેર છે પહેલા પેશ્વાના વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું હવાખાવાનું સ્થળ છે ચોમાસામાં ગવર્નર સાહેબ ત્યાં રહે છે. ત્યાં ઘોડ દોડની શરત થાય છે

લોણાવડા—ખોરઘાટ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે ખડકી—મા અગ્રેજી લશ્કરી ઓવરસી છે.

૬ સતારા જિલ્લો.

પુના જિલ્લાની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે. એમાં મહાબળેશ્વરનો હુગર આવેલ છે. અહીં વગસાદ વણો પડે છે. ખટાટા તથા તમાકુનો પાક મુખ્ય છે.

મુખ્ય શહેરો—સતારા—મુખ્ય શહેર છે અગાઉ મરાઠા ગાજની રાજધાનીનું શહેર હતું આ શહેરને સત્તર દુર્ગ કે દરવાજા હતા તે પરથી તેનું નામ સતારા પડ્યું છે

કોરેગામ—નાનું રેલવે સ્ટેશન છે. મહાબળેશ્વર હવાખવાનું સ્થળ છે.

૭ સોલાપુર જિલ્લો.

આ જિલ્લો સતારા જિલ્લાની પૂર્વ દિશાએ આવેલો છે. આ જિલ્લાની હવા સારી છે. ઉનાળામાં અહીં તાપ સખત પડે છે.

જુવાર, બાજરી, રૂ અને તેલીબીઆનો મુખ્ય પાક છે

મુખ્ય શહેરો—ચોલાપુર-મુખ્ય શહેર અને ઐતિહાસિક મથક છે, અહીં કાપડ વણવાની મીલો છે. તથા હાથનો વણાટ ઘણો સારો થાય છે. બારસી-મોડુ વેપારી ગામ છે. ત્યાં કપાસ અને તેલબીઆનો મુખ્ય વેપાર છે. પંઢરપુર-બીમા નદીને કાંઠે ત્રિલુનાથજીની મોટી જાત્રાનું સ્થળ છે. ત્યાં કકુ તથા અગરબત્તી સારા બને છે.

દેશી રાજ્યો.

સતારા જાગીર.

આ જાગીરમાં ભોર, ઝાંધ, ફલદણ અને અક્કલકોટના નાના દેશી રાજ્યો છે.

ભોર—એ સ્થાન પુના જિલ્લાની દક્ષિણે છે. તે એક જાગીરદારનું છે.

ઝાંધ—આ સ્થાન સોલાપુર અને સતારા જિલ્લાઓની વચ્ચે છે અહીં સતારાનો કલેક્ટર દેખરેખ ગણે છે.

ફલદણ—એ સતારા જિલ્લાની ઉત્તરે મરાઠા સરદારનું છે આ સ્થાનપર સતારાનો કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે.

મહેવાસી પરગણાં—આ પ્રદેશ પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્યમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે આવેલો છે.

અક્કલકોટ સંસ્થાન—ત્યાંના રાજા ભોસલે કુટુંબનો છે. આ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિ પુષ્કામાં છે. જુવાર ને ચેરડી મુખ્ય પાક છે.

સુરગાણાનો મુલક—નાશિક જિલ્લાની પશ્ચિમે આવેલો છે. ત્યાં હિંદુ રાજ ગણ્ય કરે છે, તેના ઉપર નાશિક જિલ્લાનો કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે. ડાંગ, મધ, લાખ અને ધમારતી લાકડાનો મુખ્ય પાક છે.

દક્ષિણ વિભાગ.

સહ્યાદ્રી અને અરબી સમુદ્ર વચ્ચેના બે જિલ્લા મળી આ દક્ષિણ વિભાગ થયેલો છે. આ વિભાગમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. ગ્લાગીરી અને કાનડા જિલ્લામાં દેશી ખ્રિસ્તીઓની સખ્યા મોટી છે, ધારવાડ જિલ્લાના હુગરોમાંથી સોનુ, રૂપુ, તાપુ વગેરે દાચી ધાતુ નીકળે છે.

નદી—ભીમા, કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા.

પહાડ—સહ્યાદ્રી ઉત્તરે તથા દક્ષિણે છે.

રાજકીય વિભાગો—આ વિભાગના છ જિલ્લા કરવામાં આવેલા છે. આ વિભાગનો કમિશનર બેલગામમાં રહે છે.

૧ બિજાપુર	જિલ્લો	મુખ્ય શહેર	બિજાપુર
૨ બેલગામ	"	"	બેલગામ
૩ રત્નાગિરિ	"	"	રત્નાગિરિ
૪ ધારવાડ	"	"	ધારવાડ
૫ કાનડા	"	"	કારવાડ
૬ કોલાખા	"	"	અલીબાગ.

ખિન્નપુર જિલ્લો.

આ ભાગ સોલાપુર જિલ્લાની દક્ષિણે છે. તે વસ્તીમાં ભરૂચ જિલ્લા કરતા ઓછો છે. અહીંની હવા સારી છે. જુવાર, બાજરી, ઘઉં, કપાસ અને તલનો મુખ્ય પાક છે. જમીનમાંથી સ્ફેટના પથ્થર નીકળે છે.

મુખ્ય શહેરો—ખિન્નપુર—મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં મુસલમાની ગળ્ય છે મુલતાન મહમદનો રોળે જેવા લાયક છે. તાલિકોટ જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે

ખેલગામ જિલ્લો

આ જિલ્લો મિન્નપુર જિલ્લાની પૂર્વે છે. તેની વચ્ચેમાં કૃષ્ણા નદી વહે છે. જમીન સપાટ હોવાથી ખેતીની પેદાશ સારી છે કપાસ, ઘઉં, જુવાર, શેગડી અને શણનો મુખ્ય પાક છે.

મુખ્ય શહેરો—ખેલગામ—આ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે એમાં લશ્કરી જાવણી છે કમિશનરનો મુકામ આ જામમાં છે. અહીં વાસ પુષ્કળ થાય છે ગોકાક—પાસે ઘટપ્રભા નદીનો ધોધ જેવા લાયક છે. તેમજ અહિં રમકડા સારા બને છે.

રતનાગિરિ જિલ્લો

આ ભાગ કાનડાની ઉત્તરે દરીઆ કિનારે આવેલો છે એ ઉગરાળ ભાગ છે અહિં વરસાદ બહુ પડે છે આ ભાગમાં કેટલીક જગ્યાએ ઉના પાણીના ઝરણુ છે ડાગર, સાંપારી અને નાળિયેરનો મુખ્ય પાક છે.

મુખ્ય શહેરો—રતનાગિરિ—આ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. દરીઆ કિનારે આવેલું છે. માલવણુ—એ નાનું બંદર છે. તે આચી આઓનું આશ્રમ સ્થાન હતું. વેંગુર્લા—અહિં કાળુ પુષ્કળ થાય છે.

દાપોલી—ખેડ—અને સંગમેશ્વરમાં ઉનાપાણીના ઝરા છે.

ધારવાડ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ખિજપુર જિલ્લાની દક્ષિણે છે. અહીંની જમીન કાળી અને સપાટ છે, તેથી કપાસ વધારે થાય છે આ બાબુની જમીનમાંથી સાતુ, રૂપુ અને તાપુ વગેરે કાચી ધાતુ નીકળે છે

મુખ્ય શહેરો—ધારવાડ-જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં કપાસનો વેપાર સારો ચાલે છે હુબલી-ના વેપારનું સ્થળ છે

કાનડા જિલ્લો.

આ જિલ્લો ધારવાડ જિલ્લાની પશ્ચિમે છે. આજિલ્લામાં સહ્યાદ્રી પર્વત વચ્ચે વચ્ચે આવેલો છે. એના દરીઆ કિનારા પર પુષ્કળ વરસાદ પડે છે નાળિયેર, સોપારી, એલચી અને શેરડી વગેરે પુષ્કળ થાય છે આ જિલ્લો પ્રથમ મદ્રાસ ઇલાકામાં હતો, પણ હાલમાં મુબઇ સરકારને સ્વાધીન છે.

મુખ્ય શહેરો—કારવાડ-મુખ્ય શહેર છે, અને મોટું બંદર છે. હોનાવર—બીજું નાનું બંદર છે. આ જગ્યાએથી જેર સંપાત્નો ધોધ જોવા જાય છે ગોકર્ણુ-જાત્રાનું સ્થળ છે.

કોલાબા જિલ્લો,

આ જિલ્લો રત્નગિરિની ઉત્તરે જગ્યા પર આવેલો છે. તે વિસ્તારમાં થાણા જિલ્લા કરતા પણ અડધો છે પણ વસ્તીમાં તેના કરતા વધારે છે. ત્યાં વરસાદ ઘણો પડે છે ડામરનો પાક મુખ્ય છે.

મુખ્ય શહેરો—અલીબાગ-આજિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને મદર છે ત્યાં કાચો વણવાના કારખાના છે. માધેરાન-એ સહ્યાદ્રી પર્વત પર ઉચ્ચ ચિખર છે, હવાખાવાનું ડેકાણું છે. મહાડ-ત્યાં ખુદ્ધ લોકોની શુદ્ધ છે. ઉરણુ—ત્યાં દારૂ ગાળવાની બઠીઓ છે.

દેશી રાજ્યો.

કોલ્હાપુરનું રાજ્ય

આ દેશી રાજ્ય રત્નાગિરિ અને બેલગામ જિલ્લાની વચ્ચે આવેલું છે. આ વિભાગમાં તે મોટું દેશી રાજ્ય છે. પશ્ચિમમાં જગલો આવેલા છે. તેમાં ધમાગતી લાકડા થાય છે મુખ્ય પેદાશમાં જુવાર, ડાંગર, શેરડી, અને તમાકુ છે આ મરાઠી રાજ્ય છે.

મુખ્ય શહેર—કોલ્હાપુર મજધાનીનું શહેર છે. અંગ્રેજ સરકાર તરફથી અહીં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે.

દક્ષિણ મરાઠા-જાગીર

આ જાગીરમાં ઘણા વિભાગો છે. તે અગાઉ પેશ્વા સમ્રાટને તાબે હતા હાલમાં અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે નીચે જણાવેલી જાગીરો દક્ષિણ મરાઠા જાગીર નામે જોળાય છે.

જાગીરો—સાંગલી, કુરુદવાડ મોટી શાખા અને નાની શાખા મીરજ મોટી શાખા અને નાની શાખા, જમખડી, મુધોળ અને રામદુર્ગ છે. મીરજમાં સારંગી, તળુરા વગેરે વાજતો સારા અને છે

જંજીરા સંસ્થાન.

આ સંસ્થાન કોલાયા જિલ્લાની પશ્ચિમે છે. દરિયા કિનારે આવેલું છે અહિં સિધીઓની વસ્તી છે મુખ્ય પેદાશમાં નાળિયેર, અને સોપારી છે કાઠિયાવાડમાં જાંફરાખાદ તાલુકો આ રાજ્યના સિધી વસનો છે.

મુખ્ય શહેર—જાંજીરા રાજધાનીનું શહેર છે કોલાયા જિલ્લાનો ક્લેક્ટર અહિં દેખરેખ રાખે છે.

જાત અને ડફળાપુર.

આ બે જગીર બેલગામની ઉત્તરે છે. ત્યાંના જગીરદાર મગહા સરદાર છે. આ ભાગમાં લોહ અને સુરોખાર નીકળે છે. તેમાં બાજરી, જુવાર, ધઉ તથા ચણાનો મુખ્ય પાક છે બીજાપુરનો ક્લેક્ટર આ જગીરો પર દેખરેખ રાખે છે.

સાવનુર.

આ નાનું મુસલમાની રાજ્ય ધારવાડ જિલ્લામાં આવેલું છે તેની પેદાશ ડાંગર, જુવાર અને ધઉ છે. ધારવાડ જિલ્લાનો કંટેક્ટર અહિં દેખરેખ રાખે છે

સાવંતવાડી સંસ્થાન.

આ સંસ્થાન રત્નાગિરિ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું છે. આ રાજ્ય મરાઠા સરદારના તાબામાં છે ત્યાં પોલીટિકલ એજન્ટ ગૃહે છે. પેદાશમાં નાળિયેર, સોપારી, કાળુ, લીંચુ, કેળા, કેરી અને કોકમ મુખ્ય છે.

મુખ્ય શહેર—સાવતવાડી-રાજધાનીનું શહેર છે.

ફીરંગીનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન.

દાનડા અને રત્નાગિરિ જિલ્લાઓની વચ્ચે ફરગી સંસ્થાન આવેલું છે આ સ્વતંત્ર રાજ્ય છે.

મુખ્ય શહેરો—ગોવા-આ સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં આ સંસ્થાનનો ગવર્નર રહે છે આ સંસ્થાનના બીજા ગામો દીવ—કાઠિયાવાડની દક્ષિણે છે અને હમરુ મુરત જિલ્લામાં છે

હિંદુસ્તાન.

સીમા—ઉત્તરે હિમાચલ, કાગકોરમ અને હિંદુકશ પર્વતો છે. પૂર્વે હિંદીચીન અને બંગાળનો બિષ્ણાગર છે, દક્ષિણે—હિંદી મહાસાગર, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, બલુચીસ્તાન અને અફઘાનીસ્તાન છે.

હવા—સગમગ અથવા ભરતખંડ ઉપર કાટમધમા આવેલો છે. તેથી હવા પ્રદેશો સિવાયના નમામ ભાગમા હવા ગરમ છે મુખ્ય ત્રણ ઋતુઓ છે શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ સૌથી વધારે ગરમી કોરોમંડળ કિનારે તથા પશ્ચિમ તરફના અગ્ન્યમા પડે છે ઉત્તર ગુજરાત, સિંધ અને ગજપુતાનામા ટાંઢ અને તાપ વધારે પડે છે, દક્ષિણ ગુજરાત તરફ ટાંઢ અને તાપ માંડકસર છે ઉત્તર હિંદમા ઉનાળામા ગરમ પવન વાય છે.

વરસાદ—સાથી વધારે વરસાદ બ્રહ્મપુત્રા, હિમાચલના દક્ષિણ દગાણ તથા દખ્ખણના પશ્ચિમ કિનારા તરફ પડે છે. અરવલ્લીની ટેકરીઓની પશ્ચિમે ઘણો ચોડો વરસાદ પડે છે. સૌથી વધારે વરસાદ મહાળા ની ધનાન નિલામા પડે છે

અનિજ પદાર્થો—હિંદુસ્તાનમા ઘણે ઠેકાણે લોખંડ પુષ્કળ માત્રા આવે છે કોલસો બંધાળા તથા મધ્ય હિંદમા જરથાબધ જડે છે મોનુ મેસુરમાથી નીકળે છે. પેટ્રોલીયમ બ્રહ્મદેશમા થાય છે. મીઠાની પેદાશ પગ્ગલમા સારી થાય છે. હીરા-ગોવળકુડામાથી મળી આવતા હતા માણેક બ્રહ્મદેશના પ્રદેશમાથી મળી આવે છે. અમગ્ધ છોટા નામપુગ અને બહાગમા થાય છે મેગેનીસ-મદ્રાસ ધંલાકાના અને ગુજરાતના ભાગમા થાય છે.

જાનવર—ભેસ, કુતરા, ગાય, વાદરા, ઘેટા, ઘેડા, અને
કિટ આ જાનવરો દરેક મામ અને શહેરમાં જોવામાં આવે છે

વાઘ, રીંછ, દીપડા, વર, હુકર, હરણો, શિયાળ, હાથી સસલા
વગેરે જાનવરો જંગલોમાં મળી આવે છે આસામ અને બ્રહ્મદે-
શમાં ગેડા જરથાર્થઘ મળી આવે છે જાત જાતના સાપ તથા
અજગરો જંગલમાં જોવામાં આવે છે. રેશમના કીડા બંગાળામાં
ઉછેરવામાં આવે છે.

ભાષા—હિંદુસ્તાનમાં એકદરે ૧૪૮ ભાષાઓ બોલાય છે.
તેમાં હિંદી, બંગાળી, હિંદુસ્તાની, તામિલ, દ્રાવીડી, ગુજરાતી, સિંધી,
પર્મિઝ, પંજાબી અને કચ્છી મુખ્ય છે હાલમાં અંગ્રેજી ભાષા
આખા હિંદુસ્તાનમાં બોલાય છે

લોકો—હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જાતના લોકો છે મુખ્ય જાતમાં,
હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, બર્મિઝ, ખ્રિસ્તિ, યુરેઝીઅન અને
ચાહુદીઓ વગેરે છે. હિંદુઓમાં—ગ્જપુત, કોળી, બીલ, કાઠી, મેઝ
કણ્ઠી વગેરે જાતોનો સમાવેશ થાય છે

ધર્મો—હિંદુ ધર્મ, મુસલમાની ધર્મ, જૈન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ
અને જરથોસ્તી ધર્મ મુખ્ય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના મિશનરીઓ ઘણે
ઠેકાણે પોતાના ધર્મનો પ્રોધ આપે છે, હિંદની વસ્તીનો મોટો ભાગ
હિંદુ ધર્મ માનનારો છે.

વનસ્પતિ—સામના ઝાડ દક્ષિણમાં તથા બ્રહ્મદેશમાં થાય છે
ચોખા સૌથી વધારે બંગાળામાં થાય છે. ઘઉં, ગુજરાત, પંજાબ,
અયોધ્યા અને મધ્ય પ્રાંતમાં વણા પાકે છે. સિકોના (જેની
જાલમાંથી કિનાબન બને છે) તે નીલગીરી અને દારૂલીંગમાં

થાય છે બાજરી તથા જુવાર મધ્ય પ્રાતમા જરૂર થાય છે. ડપાસ કઠિયાવાડ, ગુજરાત, વરાડ, પંજબ, મધ્ય પ્રાત, દખ્ખણ તથા બંગાળમા થાય છે. શેરડી, પીપળો, આમલી, વાસ, જુવાર તથા બાજરી લગભગ આખા હિંદમા મળી આવે છે તમાકુ મદ્રાસ ગુજરાત અને બંગાળમા થાય છે મરી મલબાર કિનારે થાય છે. ચા-આસામ, નિલગીરી તથા મિહલદ્રીપમા થાય છે

બ્યાપાર—હિંદુસ્તાનના લોકોનો વણો ભાગ ખેતી કરે છે કે, ચોખા, જૂથ, તેલના બીઆ, વડ, ચામડા, હાથીદાંત, અરીણ ચા, ગળી, કોશી, કિન અને લાકડું મુખ્ય નિકાશની વસ્તુઓ છે. સુતરાઈ, રેશમી તથા ગરમ કાપડ, સાચાદામ, લોખંડના ઓળરો, ખાડ, દારૂ, તેલ, કાચો અને ત્રિડિયાળ મુખ્ય આયાતની વસ્તુઓ છે

કેળવણી—મગકારે કેળવણી આપવા માટે પ્રાથમિક શાળાઓ, મીડલ સ્કૂલો, હાઈસ્કૂલ, કોલેજો વગેરે સ્થાપી છે મુબઇ, મદ્રાસ, ડલકતા, લાહોર અને અલહાબાદમા યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપેલી છે. આ સિવાય પટણા, બનારસ, અલીગઢ, દિલ્હી, ગુન, અને હૈદરાબાદમા યુનિવર્સિટીઓ છે હુનરકળાનું, ટાક્ટરી, ખેતીવાડીનું અને કાયદાનું જ્ઞાન આપવા જુદી જુદી કોલેજો સ્થાપી છે. સ્ત્રી કેળવણી આપવા માટે દરેક શહેરમા કન્યાશાળા સ્થાપી છે

રાજ્ય વહીવટ—હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ગ્રેટ બ્રિટનના રાજ્યને તાબે છે તે રાજ્ય હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ કહેવાય છે. તેમના તરફથી હિંદુસ્તાનનો વહીવટ કરવાને વાઇસરૉય ગ્હે છે તેને ગવર્નરમારમા મદદ કરવાને એક એગ્ઝીક્યુટિવ કાઉન્સીલ છે. તે આડ સલાસદોની બનેલી છે. તેમા ત્રણ હિંદીઓ હોય છે. કાયદા

આધવાના કામમા મદદ કરવાને કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અને લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી છે. કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટમા કુલ ૬૦ સભાસદો છે. તેમા ૨૭ સભાસદો સરકારે નીમેલા છે અને ૩૩ સભાસદો પ્રજાએ જીત્યા જીત્યા ઇલાકામાથી ચુટી કાઢેલા છે. લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીમા કુલ ૧૪૪ સભાસદો છે; તેમા ૧૦૧ સભાસદો ચુટાએલા છે અને ૪૩ સભાસદો સરકારે નીમેલા છે. મુખ્ય ઇલાકા, મદ્રાસ, બંગાળ, પંજાબ, સયુક્ત પ્રાંતો, બિહાર અને ઓરિસ્સાના પ્રાંતો અને મધ્ય પ્રાંતના હાકિમને ગવર્નર કહે છે. બ્રહ્મદેશના હાકિમને લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર કહે છે. બ્રીટીશ બલુચીસ્તાન, અઝમેર મહેરવાળા, કુર્ગ, આદમપુર અને નીકોબાર અને વાયબ્ય સગહ પ્રાંતના હાકિમોને ચીફ કમિશનર કહે છે.

હૈદરાબાદ, વડોદરા, મહેસુર, ને કાશ્મીર એ મોટા દેશી રાજ્યો છે ત્યાના ગવર્નરની ઉપર જે અમલદાર દેખરેખ રાખે છે તથા તેમને સલાહ આપે છે, તેને રેસિડેન્ટ કહે છે દેશીરાજ્યોની એજન્સિઓમા એજન્ટ દુ ધી ગવર્નર દેખરેખ રાખે છે. તેના હાથ નીચે પોલીટિકલ એજન્ટ હોય છે.

નેપાળ અને ભૂતાન એ બે સ્વતંત્ર રાજ્યો છે. ત્યા તથા ફ્રેન્ચ અને પોર્ટુગીઝના સરકારોમા વાઇસરોય તરફથી એકેક એજન્ટ રહે છે તે તેમના રાજ્ય કારભારમા હાથ ધાલતા નથી પણ માત્ર મિત્ર તરીકે રહે છે.

ઉપજ—ઉપજનો મુખ્ય ભાગ સરકારી જમીનના મહેસુલમાંથી તથા સરકારી રેલવેની આવકમાંથી આવે છે. મીઠું, અડીચ, નહેરો, જગાન, પોસ્ટ ઓફીસ ખાતુ, ટેલિગ્રાફ ખાતુ વગેરે બીજા ખાતામાંથી આવક થાય છે.

ખરચ—ઉપજનો લગભગ ત્રીજો ભાગ લશ્કરી ખરચમાં ચોથો ભાગ રેલવે ખરચમાં, બાકીનો ભાગ સગૃહી અમલદારોના પગારમાં, પબ્લિક વર્કસમાં, પોસ્ટ આફીસ, ઇન્જિન વગેરેમાં જાય છે.

અખાત—કુચનો અખાત } હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે છે.
અલાતનો અખાત }

મનારનો અખાત—મદ્રાસ હવાકા અને સિલ્હન વચ્ચે છે

માર્ટાખાનનો અખાત—અફઘેશની દક્ષિણે છે.

બેટ—લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ—હિંદી મદામાગરમાં છે

આંદામાન અને નિકોબાર—બંગાળના ઉપસાગરમાં છે.

સીલ્હન (લકા)—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે.

રામેન્ધર—હિંદુસ્તાન અને સિલ્હનની વચ્ચે છે

મેર્ગુદ્દીપો—તેનાસરીમ અને અંદામાન વચ્ચે છે

ભૂશિર—માન્ડા—સિંધની પશ્ચિમે કરાચી પાસે છે

કોમોરિન—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે

પાલમાયરા—ઓરિસ્સાના કિનારા પર આવેલી છે.

કલ્હેમિયર—કાવેરી નદીના મુખ્ય આગળ છે.

નિગ્રેસ—અફઘેશની દક્ષિણે છે

કિનારા—કોરોમંડળ કિનારો—હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ છે.

મલબાર કિનારો—એ પશ્ચિમ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ છે.

ઓરીસ્સાનો કિનારો—ગોદાવરી અને હુગલી નદીઓના મુખ્ય વચ્ચે છે.

ગોવળકુંડા કિનારો--કોમોરિન બૂશિરથી કૃષ્ણા નદીના મુખ સુધી છે.

અક્ષદેશ કિનારો--અક્ષદેશની દક્ષિણે છે.

કેાકણ કિનારો--મુબઇથી કોમોરિન બૂશિર સુધી છે

સમુદ્ર--અરબી સમુદ્ર--હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે છે.

હિંદી મહાસાગર--હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે.

નદી--સિંધુ--હિમાલય પર્વતમાથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે જેલમ, બિઆસ, રાવી, ચીનાબ અને સતલજ એ સિંધુની મોટી શાખાઓ છે.

બગાળાના ઉપસાગરમાં પડતી નદીઓ

અક્ષપુત્રા--હિમાલય પર્વતમાથી નીકળે છે.

ગંગા--હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે આવેલા ગંગોત્રીના શીખરમાથી નીકળે છે. ગોઆ, ગોમતી ને ગડકી એની મોટી શાખાઓ છે.

જમના--હિમાલયના જમ્મોત્રીના શીખરમાથી નીકળી અલલાબાદ આગળ ગંગાને મળે છે, ચંબલ અને બટવા એ જમના નદીઓની શાખાઓ છે

મહાનદી--પૂર્વ ઘાટ તરફના હુગરમાથી નીકળે છે.

ગોદાવરી--સહ્યાદ્રિ પર્વતમાથી નીકળે છે. વેનગગા, પેનગગા, અને વર્ધા એની શાખાઓ છે.

કૃષ્ણા--સહ્યાદ્રિ પર્વતમાથી નીકળે છે. તુંગભદ્રા એની મોટી શાખા છે

કાવેરી--પશ્ચિમ ઘાટમાથી નીકળી મ્હેસુરમા વહી બગાળાના ઉપસાગરમા પડે છે.

અરબી સમુદ્રમાં પડતી નદીઓ.

નર્મદા—ત્રિધ્યાયળ પર્વતમાથી નીકળે છે.

તાપી—સાતપુડા પર્વતમાથી નીકળે છે.

મહી—માળવાના હુગરમાથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

બ્રહ્મદેશની નદીઓ.

ઈરાવદી—પતકોષ પર્વતમાથી નીકળી માર્ટામાનના અખાતમા પડે છે

સીતાંગ—
સાલવીન— } માર્ટામાનના અખાતમા પડે છે.

પર્વતો—હિમાલય-હિંદુસ્તાનના આખા ઉત્તર પ્રદેશમા આ પર્વત આવ્યો છે, એનું સૌથી ઉંચું શિખર એવરેસ્ટ છે એ ૨૯૦૦૨ ફૂટ ઉંચું છે. ધવલગીરી કાંચનગંગા અને કેલાસ બીજા શિખરો છે

કારાકોરમ—કાશ્મીરના સીમાડા ઉપર આવેલ છે.

હિંદુકુશ—અફઘાનીસ્તાનના સીમાડા ઉપર છે.

શિવાલિક—મગા અને બિઆસ નદી વચ્ચે છે.

મુલેમાન—હિંદુસ્તાનને અફઘાનિસ્તાનથી જુદો પાડે છે.

હાલા—બલુચિસ્તાનને સિંધથી જુદો પાડે છે.

અરવલ્લી—હુગરની હાર ગંગપુતાનામા આવી છે. તેનું મુખ્ય શિખર આપ્પુ છે.

ત્રિધ્યાયળ—મધ્યહિંદુસ્તાનમા આવેલો છે

સાતપુડો—નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે આવેલો છે.

પશ્ચિમઘાટ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ કિનારે આવેલો છે.

એ સલાદ્રીના નામથી ઓળખાય છે મહાબળેશ્વર એનું ઉંચું શિખર છે.

પૂર્વવાટ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની પૂર્વ કિનારે આવેલો છે.

નિલગીરી—ઝેસુરની દક્ષિણે આવેલો છે.

પતકોઇ—બ્રહ્મદેશની પશ્ચિમ સરહદપર આવેલો છે.

દ્વીપકલ્પ—કાઠિયાવાડ.

ઉપસાગર—બ ગાળાનો ઉપસાગર.

સામુદ્રધુની—પાકની સામુદ્રધુની, સિંધોનને હિંદુસ્તાનથી જુદો પાડે છે.

સરોવર—ચીલકા—ઝોરિસ્સા કિનારે આવેલું છે.

કોલર—ગોદાવરી તથા કૃષ્ણા નદીની વચ્ચે છે.

પુલીકટ—કેરોમ ડાળ કિનારે છે.

બુલર—કાસ્મીરમાં છે.

સાંભર—ખારા પાણીનું મોટું સરોવર છે. રજપુતાનામાં આવેલું છે,

મુખ્ય બંદરો—મુઅઝ, કલકત્તા, રગુન, મદ્રાસ, કરાચી અને ચિત્તેગમ એ મોટા બંદરો છે. આ સિવાય મેગલુર, કોચીન પોરબંદર, કાલીકટ, કાનાલુર, તુનીકેરીન, નિગાપટણ, મચ્છલી-પટણ અને વિજાપટણ એ નાનાં બંદરો છે.

હવાખાવાના ઠેકાણા—સીમલા. મરી, દાજીલીંગ, આબુ મહાબેશ્વર, નીલગીરી અને ઉતાકામંડ છે.

જાત્રાના ઠેકાણા—બનારસ, મથુરા, વૃંદાવન, હરદ્વાર, બદરીનાથ, કેદારનાથ, શ્રીરગમ, જગન્નાથપુરી, પારસનાથ અમૃત સર (શીખ લોકોનું) અને આબુ મુખ્ય છે.

નદી ઉપરના મોટા શહેરો.

સિંધુ	ઉપર	પેશાવર, હૈદરાબાદ ને કન્યા.
જેલમ	"	કાશ્મીર
ચીનાબ	"	મુલતાન
રાવી	"	લાહોર
બ્રહ્મપુત્રા	"	જમાલપુરને વિશ્વનાથ
ગંગા	"	કાશી, અલહાબાદ, કાનપુર
ગોદાવરી	"	નાશિક અને ઓંગાબાદ
જમના	"	મથુરા, આગ્રા ને દિલ્લી.
ગોઆ	"	અયોધ્યા
મહા	"	કટક
ગોમતી	"	લખના
નર્મદા	"	જમલપોર ને ભરૂચ
કૃષ્ણા	"	મચ્છલીપટણ
કાવેરી	"	શ્રીગંગપટણ ને ત્રીચીનાપલ્લી
તાપી	"	સુગ
સાબરમતી	"	અમદાવાદ

રાજકીય વિભાગો.

વિભાગ	મુખ્ય શહેર	રાજ્યકર્તા.
૧ મુઘલ ઇલાકો	મુઘલ	ગવર્નર.
૨ મદ્રાસ ઇલાકો	મદ્રાસ	"
૩ બંગાળા ઇલાકો	કલકત્તા	"
૪ આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો	અલ્હાબાદ	"

૫ થંભળ	લાહોર	ગવર્નર
૬ બહાર છોટાનાગપુર, ને ઓરિસ્સાના સયુક્ત પ્રાંતો.	મોંગીર	”
૭ મધ્યપ્રાંત અને વરાહ	નાગપુર	”
૮ આસામ પ્રાંત	ગૌહતી	”
૯ બ્રહ્મદેશ	રંગુન	લેફ્ટેન્ટ ગવર્નર
૧૦ વાયવ્યસરહદનોપ્રાંત	પેશાવર	ચીફ કમિશનર
૧૧ બ્રીટીશબલુચીસ્તાન	કવેરા	”
૧૨ અજમેર મહેરવાડા	અજમેર	”
૧૩ કુર્ગ	મર્કારા	”
૧૪ અદામાન, નિકોબાર	પોર્ટબ્લેર	”

અંગ્રેજ તાબાના મોટા દેશી રાજ્યો

(૧) મધ્યહિંદ એજન્સિસ... ગ્વાલીયર... એજન્ટ ટુ ધી
ગવર્નર જનરલ

(૨) રજપુતાના એજન્સિસ...	જોધપુર...	”
(૩) કાશ્મીર	શ્રીનગર...	રેસિડન્ટ
(૪) હૈદરાબાદ	હૈદરાબાદ	”
(૫) મહેસુર	મહેસુર	”
(૬) વડોદરા	વડોદરા...	”

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

(૧) નેપાળ.....	ખટમંડુ.....	રેસિડન્ટ
(૨) ભૂતાન.....	પુનાખા.. ...	”

પરદેશી રાજ્યો.

- (૧) કેન્દ્ર સંસ્થાનો ... ઘોડીચરી ગવર્નર
(૨) પોર્ટુગીઝ સંસ્થાન ગોવા ”

પરદેશી રાજ્યોમાં તે રાજ્યના ગવર્નર રહે છે.

મદ્રાસ ઇલાકો.

આ ઇલાકો હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમાં છે. અંગ્રેજ સરકારના તાબાનો જુનામાં જુનો પ્રાંત મદ્રાસ ઇલાકો છે. મદ્રાસમાં ફોર્ટ સન્ટ જ્યોર્જ સોથી પહેલો અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો જેમ અંગ્રેજોના હાથમાં મુખ્ય ઇલાકો મરેડાની સાથે જય મેળવ્યાથી આવ્યો તેમ મદ્રાસ ઇલાકો મહેસુલ સાથેની લડાઈમાં ફતેહ મળવાથી આવ્યો. અહીંની હવા ગરમ છે.

આ ઇલાકાના હાકેમને ગવર્નર કહે છે તેને કારોબારી અને ધાગસભાની કાઉન્સિલો મદદ કરે છે.

સીમા—ઉત્તરે હૈદરાબાદનું રાજ્ય, પૂર્વે ખગાળાનો ઉપસાગર દક્ષિણે મનારનો અખાત અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

રાજકીય વિભાગ—(૧) ઉત્તર સરકાર (૨) કુર્ણાટક (૩) મલખાર.

નદી—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી અને કોલેરન મુખ્ય છે.

બેટ—રામેશ્વર-છેલ દક્ષિણમાં છે.

લક્ષદ્વીપ—મલખાગ કિનારા પાસે છે.

પર્વત—નીલગિરિ-મ્હેસુરની દક્ષિણે છે.

પૂર્વઘાટ અને પશ્ચિમઘાટ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ આવેલા છે.

સરોવર—ચીલકા, કોવગ, અને પુલીકટ એ બધા પૂર્વ કિનારે છે.

અખાત—મનારનો અખાત દક્ષિણમાં આવેલો છે.

મુખ્ય શહેરો—મદ્રાસ-રાજધાનીનું શહેર છે તથા વેપારનું મોટું મથક છે કાંગ્ગરમ-દહેગ માટે પ્રખ્યાત છે મદુરા-દક્ષિણ હિંદનું અગ્રણી મુખ્ય શહેર હતું સાલેમ-પોલાદના કામ માટે પ્રખ્યાત છે. વેલોર-ગાલીચા માટે પ્રખ્યાત છે

નિગાપટણ—મચ્છલીપટણ-વિજયગાપટણ-મેંગલોર કાનાનુર-અને તેલીચેરી એ બધે છે બદસારી અને ત્રીચીનાપટ્ટી લશ્કરી હાવણી છે. શ્રીગમ જાત્રાનું સ્થળ છે. ઉત્તાકામડ નિલગિરિનું મુખ્ય મથક અને હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. કાલીકટ વ્યાપારનું મુખ્ય શહેર છે. અને તાન્જોર કાવેરી ઉપર છે.

દેશી રાજ્યો.

ત્રાવણકોર—એ હિંદુ દેશી રાજ્ય છે. તેનું મુખ્ય શહેર ત્રીવેંદ્રમ છે તેમાં પીપર અને એલચીની મુખ્ય પેદાશ છે.

કોચીન—એ હિંદુ દેશી રાજ્ય છે. તેની રાજધાની અર્નકોલમ છે.

પુદુકોટા—આ રાજ્ય તમિલનાડુની નૈઋત્યમાં છે રાજધાની પુદુકોટ છે.

બ્રહ્મદેશ.

હિંદુસ્તાનની પૂર્વે મોરારામાં મોટો આ પ્રાંત આવ્યો છે.

તેની પૂર્વે ચીન અને સિયામના રાજ્યો આવેલા છે તેના વિસ્તાર બ્રમાણા ને આસામના જેટલો છે. તેના ઉપર રાજ ચલાવવાને ઉપરી અધિકારી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર છે આ બ્રામમા મરમી વધારે પડે છે. આ દેશ બ્રહ્મી વિગ્રહો પછી અંગ્રેજ સરકારના હાથમા આવ્યો છે.

પેદાશ—પેદાશમા ચોખાનો પાક મોટો છે. જગલોમા સામ, સીસમ તથા વાસના પુષ્કળ ઝાડો થાય છે. ઇમારતી લાકડાનો મોટો વેપાર છે. માડલેની ખાણોમાથી પહેલા માથેક નીકળતા હતા, સફેદ આરસ, કલાઇ, તથા કેરોસીન સારા પ્રમાણમા નીકળે છે ડાગર તથા ઇમારતી લાકડાની વધારે પેદાશ હોવાથી ત્યાં લાકડા વહેરવાની મીલો છે ચોખા, ઈમાગી લાકડા, ગુદર, રૂ, આમડા અને કેરોસીન તેલની મુખ્ય નીકાશ છે.

નદી—ઇરાવદી—સીતાંગ અને સાલવીન એ ત્રણ મુખ્ય નદીઓ છે અને ત્રણે માર્ગમાનના અખાતમા પડે છે.

પર્વત—આરાકાનચોમા પશ્ચિમમા છે, અને પેગુચોમા પૂર્વમા છે
ભૂશિર—નિગ્રેસ-માર્ટાબાન અખાતની પશ્ચિમે છે

મુખ્ય શહેરો—રગુન-મુખ્ય શહેર છે હિંદુસ્તાનમા આ બદર ત્રીજે નજરે છે આ બંદરેથી ચોખા અને સાગ જરથામ્બ ચડે છે માંડલે-ઇરાવદીને કાંઠે છે, જુની રાજધાની હતું.

અકચબ—માથી જરથામ્બ ચોખા યુરોપ જાય છે.

મોલમીન—સાગના લાકડાના વેપારનું મથક છે. આના અને અમરપુરા-જુની રાજધાનીના શહેરો છે

ગ્રામ—ઇરાવદી નદી ઉપર મોટું શહેર છે લામો-વ્યાપારી મથક છે. ખાસીન અને પેગુ એ નાના શહેરો છે.

આસામ.

આ પ્રાત અગ્રેજ સરકારને પહેલા અહીં વિચરેને અંતે મળ્યો હતો ૪ સ. ૧૯૧૧ ના ડીસેમ્બર માસમા શહેનશાહે દિલ્હીમા દરબાર ભર્યો હતો, તે વખતે આસામને બંગાળાથી જુદો પાડ્યો હતો અને વીક કમિશનરની દેખરેખ નીચે મૂક્યો હતો પણ હાલમા ગવર્નરની દેખરેખ નીચે છે. આ પ્રાતની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત છે તેની દક્ષિણે અહમપુત્રા નદી વહે છે. આ ભાગમા વરસાદ વધારે પડે છે તેથી અહીં ચાનો પાક સારો થાય છે. મુખ્ય પેદાશમા ચા, કોયલો, ચુનાના પથર અને રમગ છે.

નદી—અહમપુત્રા.

પર્વતો—પતકોઇ પર્વત, જનતેહ અને ગારો નામના કુગરો છે.

મુખ્ય શહેરો—ગૌહતી—મુખ્ય શહેર છે શિલહટ—મુગમા નદી ઉપર છે કાચાર—ચાના બગીચા માટે પ્રખ્યાત છે

સીલોંગ—ખાસીયા કુગર ઉપર છે. ચેરાપુ જમા હિંદના બધા ભાગ કરતા વધારે વરસાદ પડે છે

દેશીરાજ્ય—આ પ્રાતમા મણીપુરનું દેશીરાજ્ય છે. તેમા હાથીદાત, રેશમ, ચા અને રબરની સારી પેદાશ છે

બંગાળા ઇન્ડાકો.

આ ઇન્ડાકો બહાર અને ઓરિસાની પૂર્વે અને આસામની પશ્ચિમે આવેલો છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫ મા આ ઇન્ડાકાના બે ભાગ કુગમા આવ્યા હતા. આમાંનો એક ભાગ પૂર્વ બંગાળાના નામથી ઓળખાતો હતો પણ ઇ. સ. ૧૯૧૧ મા આ બે ભાગ જોડી

તેમનો એક ધ્વજો બનાવ્યો છે અને તેને ગવર્નરની દેખરેખ નીચે મુકવામાં આવ્યો છે

પેદાશ—૧૬, ચોખા, ગળી, જયુટ, અરીસુ, તમાકુ અને નેલીખીઆ મુખ્ય છે. અહીં રેશમના કીડા ઉછેરવામાં આવે છે ચાના બગીચા આવેલા છે, આ ઝલાકામાં કોયલાની ખાણો છે.

સીમા—ઉત્તરે નેપાળ અને ભૂતાન ૫૧ પ્રદેશ અને આસામ છે દક્ષિણે બંગાળનો ઉપસાગર છે, અને પશ્ચિમે બહાર અને ઓરિસ્સા છે

ઉપસાગર—બંગાળનો ઉપસાગર.

નદી—ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, હુગલી, અને ભાગીરથી છે.

મુખ્ય શહેરો—કલકત્તા-મુખ્ય નહેર છે ત્યાં આ ભાગનો ગવર્નર રહે છે ત્યાં મહાકાળીનું મોટું મંદિર છે વળી ત્યાં યુનિવર્સિટી છે. અહીં શણુની મીલો છે. ઢાકા-ત્યાંની મહત્તમ વખણાય છે મુશિંદાખાદમાં બંગાળના નવાબોની પહેલા રાજધાની હતી ત્યાં રેશમનો વણાટ બહુ સારો થાય છે ચિતાગોંગમાથી ચોખા અને સાગ પરદેશ ચડે છે. દાર્જિલિંગ હવા ખાવાનું મથક છે રાણીગંજ કોયલાની ખાણો માટે પ્રખ્યાત છે. ચંદ્રનગર-ફ્રેચ લોકોનું નહેર છે પ્લાસી-અહીં લોર્ડ ક્લાઇવે છત મેઘની બંગાળનો કમળે લીધો હતો.

બારીસલ—વેપારી મથક છે. સીરજગજ-શણુના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

ચીન્મુરા—વલદા લોકોનું અગાઉ મથક હતું. અને શ્રીરામપુર—અગાઉ ડેન લોકોનું મથક હતું.

દેશી રાજ્યો.

કુચબિહાર—મા શણ, તમાકુ અને માગની સારી પેદાશ છે.

દીપરા—મા રૂ, તલ, વાસ અને નેતરની મુખ્ય પેદાશ છે.

બહાર, છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સાનો

સંયુક્ત પ્રાંત

અગાઉ આ બધા ભાગ બંગાળા ઇલાકામાં આવેલા હતા. ઈ સ ૧૯૧૧ માં બહાર, છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સા એ આ સંયુક્ત પ્રાંતની ગર્વનર દેખરેખ રાખે છે.

નદી—ગંગા, મહાનદી, બ્રાહ્મણી અને વૈતર્ણી મુખ્ય છે.

પર્વત—રાજમહાલના હુગરો બહારમાં છે. પારસનાથની ટેકરી છોટાનાગપુરમાં છે

જાત્રાના સ્થળ—જગન્નાથપુરી, ગયા અને પારસનાથ છે.

હવાખાવાનું ઠેકાણું—દાર્જીલીંગ છે.

બહારપ્રાંત—મુખ્ય શહેરો—પટણા—ગંગા અને શાણ નદીના સગમ પર આવ્યું છે તેનું જુનું નામ પાટલી પુત્ર છે તે મગધની ગજધાની હતું. ગયા—જાત્રાનું સ્થળ છે હિંદુ લોકો ત્યાં સરાવા જાય છે ભાગલપુર—મોટું શહેર છે મોંગીર—મા પિસ્તોલ અને બંદુક સારી બને છે. બકસર ઐતિહાસિક શહેર છે

ઓરિસ્સા અથવા ઓઢીઆ—મુખ્ય શહેરો—કટક મહા નદી ઉપર ઓરિસ્સાનું મુખ્ય શહેર છે, પુરી—જગન્નાથજીની જાત્રાને માટે પ્રખ્યાત છે.

છોટાનાગપુર—બહાર અને મધ્ય પ્રાંતો વચ્ચેનો હુગરાજ પ્રદેશ છે. મુખ્ય શહેરો—રાંચી—રાજધાનીનું શહેર છે. સાંકચી આગળ લોહાનું કારખાનું છે

દેશીરાજ્ય—સીકીમનું રાજ્ય—નેપાળ અને ભૂતાનની વચ્ચે છે. અહીં તેલીખીઆ અને એલચીની પેદાશ સારી છે અહીં ચમને ટીબેટમાં જવાય છે. ટટું અને મેઢા જરૂથાબધ આ ભાગમાં મળી આવે છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.

આ પ્રાંતો ગંગાનદીના પૂર્વ અને મધ્ય હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે છે. ધ્રુ સ ૧૯૦૧ માં વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત કાઢ્યો, ત્યાં સુધી આ પ્રાંતો વાયવ્ય પ્રાંતો નામે ઓળખાતા હતા. મગરૂર આ પ્રાંતોના દેખરેખ ગળે છે આ પ્રાંતમાં સારી ખેતીવાડીને લીધે હિંદુસ્તાનના દરકારી પ્રાંત કરતા વસ્તી વધારે છે ધ્રુ સ ૧૮૫૨ માં અયોધ્યાનો પ્રાંત તેના નવાબની ખગમ વર્નાલુકને લીધે ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો આ પ્રાંતમાં ડાગર, કોળી, તમાકુ, જુવાર, ડા, શેરડી, અપ્પીલ, ગળી અને તેલીખીઆની પેદાશ સારી છે કેટલીક જગ્યા-માંથી મુરોખાર જરૂથાબધ નીકળે છે.

(૧) આગ્રાપ્રાંત.

નદી—ગંગા, જમના, ગોમતી ને ગોઆ છે

પર્વત—શિવાલીક

મુખ્ય શહેરો—અલ્હાબાદ—ગંગા અને જમનાના સંગમ-પર આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે તેનું અસલ નામ પ્રયાગ છે બનારસ—(કાશી)—ગંગાનદીને કિનારે હિંદુઓનું જાત્રાનું સ્થળ છે એ સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસનું મુખ્ય સ્થળ છે ત્યાં પિતૃગના વાસણ તથા કસબનું કામ સારું થાય છે. ગાઝીપુર—ગુલાબગઢ માટે તથા અપ્પીલના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે ઝાંસી—મોડુ રેલવે

જાંકશન છે. તથા તે ઐતિહાસિક શહેર છે, કાનપુર—ત્યા સુત-
રાઉ તથા ગરમ કાપડની મીલો છે. ત્યા ચામડાનો સામાન
સારો બને છે.

આગ્રા—જમના નદી ઉપર છે મોગલ શહેનશાહનું મુખ્ય શહેર
હતું. ત્યા તાજમહાલ જોવા લાયક છે મથુરા—શ્રી કૃષ્ણ ભગવા-
નની જન્મ ભૂમિને માટે પવિત્ર ગણાય છે વૃંદાવન—જત્રાનું
સ્થળ છે. અલીગઢ—મા મુસલમાની કોલેજ છે મીરત—લશ્કરી
ઠાવણીનું મથક છે. ફતેહપુર—ઐતિહાસિક શહેર છે. ફર્રુકાબાદ
વેપારી મથક છે. ફર્રુકી—ત્યા ઇજનેરી કોલેજ છે. સહરાનપુરમાં
વનસ્પતિના બગીચાઓ છે. દેહરાદુન—હવા ખાવાનું મથક છે,
તથા ત્યા ચાના બગીચા છે નૈનિતાલ હવા ખાવાનું મથક છે.
કનોજ—ઐતિહાસિક શહેર છે

અયોધ્યા પ્રાંત.

આ પ્રાંત નેપાળ અને ગંગાનદીની વચ્ચે છે તેનો ઉત્તર
ભાગ જમલોથી ભરપુર છે. ત્યા ગરમી અને ઠંડી વિશેષ પડે છે.

મુખ્ય શહેરો—લખનૌ—ગોમતી નદીને કાંઠે છે તથા મોટું
સુદર શહેર છે. ફર્રુકાબાદ—લશ્કરી ઠાવણીનું સ્થળ છે.

અયોધ્યા—આ જગ્યા શ્રી રામચંદ્રજીની જન્મભૂમિ છે
દેશી રાજ્યો—રામપુર—એ મુસલમાની રાજ્ય છે ગઢવાલ
એ હિંદુ રાજ્ય છે. તરી તેનું મુખ્ય શહેર છે

પંજાબ પ્રાંત

આ પ્રાંત આગ્રા અને અયોધ્યાના મંયુક્ત પ્રાંતની વચ્ચે
આવેલો છે. આ પ્રાંતમાં પાંચ નદીઓ જેલમ, ચીનાબ, રાવી,

ખિઆસ અને સતલજ વહે છે, તે ઉપરથી એનું નામ પંજાબ પડ્યું છે, પણ એટલે પાંચ અને આખ એટલે પાણી થાય છે. નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ જે દુઆખને નામે ઓળખાય છે તે ઘણો ફળદ્રુપ છે. મુખ્ય પાક ઘઉં, જુવાર ને તેલખીઆ છે સિધવ મીઠાની મોટી પેદાશ છે ફટફટી તથા કેલસા પણ નીકળે છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો વણાટનો છે, અહીંની શાલ વખણાય છે. ગવર્નર આ પ્રાત ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

નદી—સિંધુ, જેલમ, ખિઆસ, ચીનાખ, રાવી, સતલજ અને જમના મુખ્ય છે

પર્વત—શિવાલિક અને મુક્તમાન.

હવાખાવાના ઠેકાણા—સીમલા અને મરી સીમલા ત્યા વાઈસરોય કિનાળામા ખાસ જાય છે.

મુખ્ય શહેરો—લાહોર-મુખ્ય શહેર છે અહીંની ધમારતો જોવા લાયક છે. દિલ્હી-જમના નદીના કિનારા ઉપર છે તેમા પાદશાહી મહેલો, જુમામસજીદ તથા કુતુબ મિનાર વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે. હાત્રમા વિદુગ્ધાનની રાજ્યધારી છે તેથી ગવર્નર જનગલ ત્યા ગઢે છે અમૃતસર-ચીખ લોકોનું જત્રાનું ઠેકાણું છે આ શહેર ગરમ શાલ, રેશમી અને સુતરાઉ કાપડના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે. મુલતાન-ત્યા રેલમ થાય છે.

સીમલા—હિમાલયના શિખર ઉપર હવે આવેલું ઠેકાણું છે ત્યા હિંદના વાઈસરોય અને આ પ્રાતના ગવર્નર કિનાળામા મુકામ રાખે છે

અંબાલા અને રાવળપીડી-લશ્કરી જાવણીના રથળ છે.

પાણીપત અને સ્થાનેશ્વર—ઐતિહાસિક જગ્યાઓ છે.

અલીવાલ, ગુજરાત, ફીરોજપુર, ચિલીનવાલા વગેરે ઐતિહાસિક શહેરો છે. મરી—હવાખાવાનું મથળ છે, અને કસાવલી સીમલાથી થોડાક માઇલ દૂર છે. હડકાએલા કુતરાથી કરડાએલા દગ્દીના દવાખાના માટે પ્રખ્યાત છે.

દેશી રાજ્યો.

ભાવલપુર—એ સુસલમાની રાજ્ય છે, તે સિંધુ નદીની દક્ષિણે આવેલું છે. તેનું મુખ્ય શહેર ભાવલપુર છે.

પતિઆળા—એ મોટું શીખ રાજ્ય છે એની રાજધાની પતિઆળા છે. આ ઉપરાંત ઝીંદ, નબા, ફરીદકોટ, મુદા અને કપુરથલા એ નાના શીખ રાજ્યો છે.

વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત

પંજાબના વાયવ્ય ખુણામાં આ પ્રાંત આવ્યો છે તેના ઉપરી અમલદાર ચીફ કમિશનર છે. આ વિભાગ તદ્દન પહાડી છે અશ-ધાનીસ્તાન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આવેલું જ કાગાને ખેમરવાટ નામનો માર્ગ છે.

મુખ્ય શહેરો—પેશાવર—આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. ન્યા લસ્કરી મોટી જાણી છે. ડેરાઇસમાઇલખાન, ચિત્રાલ, કોહાટ, એડવર્ડાબાદ અને એબટાબાદ એ નાના શહેરો છે.

અજમેર મહેરવાળા.

રજપુતાનાની મધ્યમાં નાનો બ્રિટિશ મુલક આવ્યો છે. આ ભાગનો અમલદાર ચીફ કમિશનર છે, જે રજપુતાના એજન્સિનો એજન્ટ ટું ધી ગવર્નર જનરલ છે. સિંધીઆ સરકારની સાથે થયેલા

તહનામાની રૂએ અગ્રેજ સગકાને અજમેર પ્રાત મળ્યો હતો. પાછળથી મહેરવાળા પ્રાત અજમેર સાથે જોડી દેવામા આવ્યો છે.

પેદાશ—મકાઈ, જવ, જુવાર અને બાજરી મુખ્ય છે.

મુખ્ય શહેર—અજમેર—મુખ્ય શહેર છે. અહીં રાજકુમારો માટે વિદ્યાલય છે. તથા ખ્વાજા પીરની દરગાહ છે, ત્યાં દર વર્ષે મેળો ભગાય છે.

મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ.

મધ્ય પ્રાંતો.

આ પ્રાંતો હિંદુસ્તાનની મધ્યમા છે. તેથી તેનું નામ મધ્ય પ્રાંતો પડ્યું છે આ પ્રાંતમા દેશી ગળ્યો વણા છે તે ગૌડ તથા રજપુત ઠાકારને તામે છે. એમા તાપ સમ્પત પડે છે ત્યાં વરસાદ પણ વધુ પડે છે મુખ્ય ભાષા હિંદી, મરાઠી ને ઉરિયા છે રાજ્ય કારબાર ગવર્નર ચલાવે છે આ પ્રાંતનો ધણો ભાગ કુગરો અને જમશેથી બરપુર છે તેમાં સાગનું પ્રમાણતી લાકડું થાય છે તે સિવાય રૂ, ચોખા, ઘઉં જુવાર, તલ અને અફીણની મુખ્ય પેદાશ છે. દક્ષિણના બાગોમા કોયલા અને લોહાની ખાણો છે. લાખ અને રેશમ જગલમા એકઠા કરવામા આવે છે

પર્વત—સાતપુડો અને વિંધ્યાચળ મુખ્ય છે

નદી—નર્મદા, તાપી, વેનગંગા, વર્ધા, અને મહાનદી છે.

મુખ્ય શહેરો—નાગપુર—મુખ્ય શહેર છે ત્યાં ગવર્નર રહે છે. ત્યાંના પોલીસ જોડા વખણાય છે જખલપુર—મોટું વેપારી મથક છે ધુરાનપુર—રેશમી વણાટને માટે પ્રખ્યાત છે. કામ્પટી—લસકરી મથક છે. વારોશ—મા કોયલાની ખાણો છે રાયપુર—મા અનાજનો વેપાર સારો ચાલે છે ચાંદા—એ ગૌડ રાજ્યની જુની રાજધાની હતી.

દેશી રાજ્ય—ખસ્તાર-સૌથી મોટું દેશી રાજ્ય છે. તેની રાજ-
ધાની જગદલપુર છે.

વરાહ.

આ પ્રાત નિજમના તાબામાં હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં અંગ્રેજ
સરકારને નિજમના રાજ્યમાં રાખવાના લક્ષરના નિર્માણ માટે આ
પ્રાત આપવામાં આવ્યો હતો. હાલમાં તે ખાલસા કરી મધ્ય પ્રાંતો
સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો છે આ પ્રાત ઉપર મધ્ય પ્રાંતનો ગવ-
ર્નર દેખરેખ રાખે છે.

નદીઓ—વેનગંગા, પૂર્ણા અને વર્ધા મુખ્ય છે

મુખ્ય શહેરો—ઈલીયપુર-મોટું શહેર છે ઉમરાવતી-રના
વેપાગનું મોટું મથક છે. આકોલા વ્યાપારી મથક છે

કુર્ગ.

આ નાનો ખ્રિષ્ટિય પ્રાંત મદ્રાસ ઇલાકાની પશ્ચિમે છે એમાં
જંગલો અને પહાડો ઘણા છે. તેની પેદાશ ગુદ, ચા, અને સિકોના
છે. મૈસુરનો રેસિડન્ટ કુર્ગનો ચીફ કમિશનર છે.

મુખ્ય શહેર—મર્કારા-મુખ્ય શહેર છે

ખલુચિસ્તાન.

આ ભાગ વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતની દક્ષિણે છે. આમાંનો એક
ભાગમાંનો મુલક ખાલસા છે. અને બાકીના બે ભાગ ત્યાના મુસ-
લમાન ખાનના તાબામાં છે. પણ તે પર વાઇસરોયની સત્તા હોવાથી
તે હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યનો ભાગ છે. આ પ્રાંતનો ચીફ કમિશનર
તેની અંદરના દેશી રાજ્યોની દેખરેખ રાખે છે ત્યાં શિયાળામાં ઘણી
હડી પડે છે. અને ઉનાળામાં ઘણીજ ગરમી પડે છે. ખોલન ઘાટમાં

મધ્યને બલુચિસ્તાનમાં જવાય છે. પગ્દેશી હુમલાઓથી હિંદનું રક્ષણ કરવાને આ ભાગ લેવામાં આવ્યો છે.

પર્વત—સુલેમાન પર્વત મુખ્ય છે.

મુખ્ય શહેરો—ખિલાત-ત્યાનો રાજ્ય મુસલમાન છે તે ખાનના નામથી ઓળખાય છે. તે અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

કવેટા—બ્રિટિશ બલુચિસ્તાનનું મુખ્ય શહેર છે.

અંદામાન અને નિકોબાર.

બંગાળના ઉપમાગરના પૂર્વ ભાગમાં અને મદાસ ઇલાકાની પૂર્વે આ બંને દ્વીપ છે. હિંદુસ્તાનમાંથી દેશ નિકાલની સજ્જ પામેલા કેદીઓને અંદામાનમાં રાખવામાં આવે છે. નિકોબાર ટાપુ અંદામાનની દક્ષિણે છે એ ટાપુ પહેલા ડેનમાર્કને તાબે હતો પણ હાલમાં અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. મુખ્ય પેદાગમાં નાળિયેર અને સાગ છે.

મુખ્ય શહેર—પોર્ટ બ્લેર-મુખ્ય શહેર છે અહીં કેદીઓને રાખવામાં આવે છે.

અંગ્રેજ તાબાના મોટા દેશી રાજ્યો.

કાશ્મીર.

આ દેશી રાજ્ય પંજાબની ઉત્તરે આવેલું છે આ ગંજનને રાજકર્તા રજપુત મહારાજ છે કુદરતે આ જગ્યાને મનોહર બનાવેલી છે. આ રાજ્ય રેસિડન્ટની દેખરેખ નીચે છે. કાશ્મીરી સાલો ખાસ વખણાય છે.

પર્વત—હિમાલય અને કારાકોરમ છે.

સરોવર—વુલર સરોવર છે.

મુખ્ય શહેરો—શ્રીનગર-મુખ્ય શહેર છે. જલમ નદી પર

આવેલું છે. જમ્મુ—મોટું વેપારી મથક છે. લેહ—સિંધુ નદી ઉપર છે.

નદી—સિંધુ, જલમ, અને ચિનાબ છે

રજપુતાના એજન્સિ.

આ એજન્સિ પંજાબની દક્ષિણે અને સિંધની પૂર્વે આવેલી છે. આ એજન્સિમાં ૨૦ સંસ્થાનો આવેલ છે. એમાં ફક્ત અજમેર-મહેરવાળાનો ભાગ અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. આ સંસ્થાનો ઉપર એજન્ટ ટું ધી ગવર્નર જનરલ દેખરેખ ગમે છે.

રજ્જુ—મારવાડનું મોટું રજ્જુ છે

નદી—ચંબલ, બનાસ, અને લુણી મુખ્ય છે.

પર્વતો—અરવલ્લી અને આબુ પર્વત છે.

સરોવર—સાંબર ખાગ પાણીનું સરોવર છે.

જાત્રાના સ્થળો—પુષ્કરણમાં જાત્રાનું દહેરું છે. આબુમાં જૈન લોકોના દહેરા છે.

દેશી રાજ્યો—બિકાનેર, અલવાર, કિશનગઢ, જયપુર, બુદી, કોટા, પ્રતાપગઢ, ડુગરપુર, મેવાડ અથવા ઉદેપુર, મારવાડ અથવા જોધપુર અને જોસલમીર મુખ્ય છે આ રાજપુતોના રાજ્ય છે બરતપુર અને ધોળપુર જાટ લોકોના રાજ્ય છે.

ટાંક—મુસલમાની રાજ્ય છે.

મુખ્ય શહેરો—ઉદેપુર-રજપુતાનામાં પહેલા નગરના રાજ્યનું શહેર છે. રાજકર્તા સિસોદીઆ રજપુત છે. 'ચિતોડ-માં મજાપુત કિલ્લો છે. એ ઐતિહાસિક શહેર છે, મારવાડ-ના અગ્રદો તથા ઉટો સારા છે. બિકાનેર-ત્યાના જાંટ વખણાય છે.

જયપુર—મા વેધશાળા તથા સગ્રહસ્થાન જોવા લાયક છે.

જેસલમીર—જેસલનામના ગળએ વસાવ્યું હતું ભરતપુર અહિંનો રાજા જાટ છે શીરોહી-તરવાર માટે પ્રખ્યાત છે. આખું હવાખાવાનું સ્થળ છે. તથા જૈનના દહેરા માટે જાણીતું છે.

મધ્ય હિંદ એજન્સિ.

રજપુતાના એજન્સિની પૂર્વ આવેલી આ એજન્સિ ૧૪૮ નાના રાજ્યોની બનેલી છે. તેઓ એજન્ટ દુધી મવનર જનરલની દેખરેખ નીચે છે

નદી—નર્મદા, શેાષ્ટ અને ચંબલ મુખ્ય છે.

પર્વત—વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા છે.

મુખ્ય રાજ્યો અને તેના શહેરો.

ગ્વાલીઅર—આ રાજ્ય મધ્ય હિંદ એજન્સિમા સૌથી મોટું છે. એના ગજકર્તા સિધીઆ કહેવાય છે. ગ્વાલીઅર-મુખ્ય શહેર છે અહીંનો દિલ્લો જોવા લાયક છે, એમા લશ્કર રહે છે. ઉજ્જન-માળવાની જુની ગજધાની છે નીમચ-મા લશ્કરી ગાવણી છે

ભોપાળ—આ મુસલમાની રાજ્ય નર્મદા કિનારે આવેલું છે. ત્યાં રાજકર્તા બેગમ છે ભોપાળ-મુખ્ય શહેર છે

ઇંદોર—આ મરેઠી રાજ્ય છે આ રાજ્યનો રાજા હોલકર વંશનો છે. ઇંદોર-મુખ્ય શહેર છે. એમા ગજકુમાર કોલેજ છે. મહુ-મા લશ્કરી છાવણી છે. ધાર-ઇંદોરની પશ્ચિમે નાનું રાજ્ય છે.

બુદેલખંડ—એનો મોટો ભાગ અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. બાકીનો ભાગ જગીસમા તથા નાના દેશી રાજ્યોમા વહેંચા-

એલો છે. મુખ્ય સરનામોમાં પત્તા-પૂર્વમાં છે ત્યા
હીરા નીકળે છે

તેહરી સંસ્થાન—પશ્ચિમમાં છે. તેનું મુખ્ય શહેર તેહરી છે
રેવા—તેનું મુખ્ય શહેર રેવા છે.

હૈદરાબાદ ઉર્દૂ નિઝામનું રાજ્ય.

મદ્રાસ ઇલાકાની ઉત્તરે હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યોમાં મોટામાં
મોટું મુસલમાની દેશી રાજ્ય છે તેના ગજકતાને નિઝામ કહે છે
એ ગજ્યમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ રહે છે

પેશાવર—તેલીખીઆ, જુવાર, ખાજરી, અને રૂનો મુખ્ય પાક
છે ખનિજમાં ગાદાવરીના ઉત્તર પ્રદેશમાં કોયલાની ખાણો છે.
કૃષ્ણા નદીની ખીણમાંથી હીરા નીકળે છે

નર્મી—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, લીઆ અને તુગલદ્રા છે.

મુખ્ય શહેરો—હૈદરાબાદ—નિઝામના રાજ્યની રાજધાનીનું
શહેર છે ત્યા રેસિડેન્ટ રહે છે ગોવળકુંડા—અગાઉના વખતમાં
ત્યા હીરા નીકળતા હતા વરગુળા—તૈંત્રગળુ ગજ્યની રાજધાની
હતું. સિકંદરાબાદ લશ્કરી મથક છે ઔરંગાબાદ અજિન્ટાના
ડુંગર પાસે છે એમાં મકરખાનો રોજો જોવા લાયક છે દોસતાબાદમાં
કિલ્લો છે બીદર—મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની હતું

આસાઈ—અંતિહાસિક શહેર છે. કલ્યાણ આલુક્ય વચની
રાજધાની હતું. એલોરા અને અજિન્ટામાં પર્વતમાં કોતરી
ઠાઠેલા દહેગમ્મો જોવા લાયક છે અને રાયપુર મોટું રેલવે
સ્ટેશન છે.

મહેસુર.

મદ્રાસ પ્રલાકાની કિતરે આ હિંદુ દેશી ગજ્ય આવેલું છે અહિં સરકાર તરફથી રેસિડન્ટ રહે છે આ ભાગમાં પહાડો તથા તળાવ આવેલા છે. જમણેમાં પ્રમાણે લોકો, સાગ અને મુખ્ય નિપજ થાય છે આ ભાગમાંથી સાનુ નીકળે છે

નદી—કાવેરી—પનાર, અને તુગભદ્રા છે.

મુખ્ય શહેરો—મહેસુર—રાજધાનીનું શહેર છે. શ્રીરંગપટ્ટણ મુસલમાન રાજાઓની રાજધાની હતું એંગલોર લશ્કરી છાત્રાલય મથક છે. એમાં રેસિડન્ટનો મુકામ છે કોલરમાં મોનાની ખાણો છે. તેથી તે પ્રસિદ્ધ છે

વડોદરા રાજ્ય.

જુઓ પાના ૨૮ વી ૨૦

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

નેપાળ

હિંદુસ્તાનની કિતરે આવેલું આ સ્વતંત્ર પહાડી ગજ્ય છે ત્યાંનો રાજા અંગ્રેજ સરકારના તામામાં નથી પણ મિત્ર તરીકે છે, આખો પ્રાંત હિમાચલના શિખરો અને ખીણોથી ભરેલો છે. લોકો ગુરખા જાતના છે. તેઓ વણા ચપળ અને લડાયક છે અહિંના લોકો બોદ્ધ ધર્મને માને છે.

પર્વત—ધવળગિરિ અને એવરેસ્ટ હિમાચલના ક્રિયા શિખરો છે.

નદી—ગોમતી, ગંડકી અને કુશી મુખ્ય છે

મુખ્ય શહેર—ખટમંડુ-મુખ્ય શહેર છે ત્યા રેસિડન્ટ ગૃહે છે ત્યા બૌદ્ધના દેવળ ધણા છે.

ભૂતાન

આસામની કિતરે આનાનો સ્વતંત્ર પહાડી મુલક આવ્યો છે લોકો ધણા મજબુત બાધાના છે અને બૌદ્ધ ધર્મને માને છે.

નિકાશ—ગિન, ઇસ્તુગી, મીણુ અને ટટું છે.

મુખ્ય શહેર—પુનાખા-રાજ્યધાનીનું શહેર છે

પરદેશી રાજ્યો.

ફ્રેચ સંસ્થાનો.

મુખ્ય શહેરો—પોંડીચરી કોરોમંડળ કિનારે છે. ત્યા ફ્રેચ ગવર્નર રહે છે. ચંદ્રનગર-હુગલી નદી કુપર ખાણામા છે.

યાનાન—ગોદાવરીના મુખ આગળ છે. કારીકલ-કાવેરી નદીના મુખ પાસે છે. અને માહી મલનાર કિનારે છે

પોર્ટુગીઝ (ફ્રિંગી) સંસ્થાનો.

મુખ્ય શહેરો—ગોવા મુખ્ય શહેર છે. ત્યા પોર્ટુગીઝ ગવર્નર રહે છે. દમણ-પશ્ચિમ કિનારે આવેલ છે. અને દિવ-કાઠિયાવાડની દક્ષિણે છે.

સિલોન બેટ

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે સિલોન અથવા લંકાનો ટાપુ હિંદી મહા-નાગરમા આવેલો છે તેમા તામીલ અને સીંગાલીઝ જાતના લોકો ગહે છે. ત્યા બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મ મુખ્ય છે. આ બેટ અંગ્રેજ સરકારના તાબામા છે પણ હિંદુસ્તાનના વાઇસરોયના તાબામા નથી. સીલોનના ગવર્નરની નીમણૂક ક્રોઅાંડની સરકાર કરે છે. અને

તે ઇંગ્લાંડના પરદેશ ખાતાના વજરને જવાબદાર છે. તેનું ક્ષેત્રજળ દાઢિયાવાડથી સવાગણુ છે ને વસ્તી ડોઢી છે તેના મધ્ય ભાગમા પર્વતો છે, અને કિનારોનો ભાગ ઢાળ પડતો છે આ બેટ વિષુવૃત્તની નજીક હોવાથી તેની હવા ગરમ છે કિનારાની હવા ગરમ અને ભેજવાળી છે. તેથી ત્યાં વનસ્પતિ વધારે ફૂગે છે

પેદાશ—ચા, નાળિયેર, પાન, યુદ, સિકાના, તેજના તથા ઇમારતી લાકડુ મુખ્ય થાય છે જનવરોમા હાથી, ચિત્તા અને ગીંછ જગલમા ધણા હોય છે સિંહોનની ખ.ણા કિમતી હીરાઓ માટે પ્રખ્યાત છે. મનારના અખાતમથી મોતી નીકળે છે પણ સાથી કિમતી ખાણ પ્લમ્બેગોની છે.

પર્વત—પેદ્રતાગાલા એ એડમનુ શીખર છે.

નદી—મહાવીલીંગંગા મુખ્ય છે.

અખાત—મનારનો અખાત મુખ્ય છે.

મુખ્ય શહેરો—કોલોમ્બો-રાજધાની અને મુખ્ય બંદર છે અહીં ચા, યુદ કોપરેલ તેલ અને તજનો મોટો વેપાર છે.

ત્રિકોમાલી—પૂર્વ કિનારે દરિઆઈ લશ્કરનુ મથક છે.

કાંદો—એ અમાડ લકાના જુના રાજાઓની રાજધાની હતુ.

પાઇન્ટદીગાલ-બંદર છે

ટાપુ—માલદ્વીપ-સિંહોનની પશ્ચિમ આજુએ આવેલ છે. ત્યાના રાજ્ય મુસલમાન છે. આ ટાપુ ઉપર સિંહોનનો ગવર્નર દેખ-રેખ રાખે છે.

